Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 5 (15956) 1998 чылдың январь 15, четверг ·Ат салган шагы 21.50. · Садар өртээ 1000 рубль.

ОНДАКТЫГ ОКТАРГАЙ БОГУ

Октаргайже ужуп үнген ракеталарның ажылдап каапкан чадаларының артынчылары Бай-Тайга кожуунуң ыраккы Кара-Хөл сумузунуң девискээрин «бомбалавышаан» хевээр. Ындыг октаргай богунуң долгандыр турар бойдуска, азыраан малга, кижилерге чедирип турар хоразының дугайында айтырыгны тус черниң чурттакчылары республиканың массалыг информация чепсектеринге чангыс эвес удаа көдүрүп турган. Ук таварылгаларга хамаарыштыр шинчилел ажылдарын бистиң экологтар чорудар ужурга база таваржып келген. Ындыг чүүл байдалдың дүшкүүрлүг болуп бар чыдарын херечилеп турары ол.

Чогум черле космос богу кайы хире хоралыгыл? Аңаа харыыны «Аргументы и факты» солуннуң «Аргументы и факты на Енисее» деп капсырылгазында тодаргай чижектерни кирбишаан, берип турар. Дээрден баткан демир-дес артынчылары Хакасияның Еринат районунуң арга-арыынга чаңгыс эвес удза орт айыылын болдурган, азыраан малдың аарып, өлүп хораарынга чедирген. Бүгү назынының дургузунда тайганың тайгазынга чурттап келген Агафья Лыкованың эскергени-биле алырга, дээрден артынчылар кээп дужүп эгелээрге-ле, картошка орта үнмес, мал-маган-даа аарып эгелээр. Ооң бир шагда эпмежок дагааларының хөй кезии билдинмес аарыгдан кырылып калган. Шээр малы база ындыг. Еринаттың тайгазының киштериниң кештериниле билдинмес шынарлыг балыгбышкын, холаңгылар бар. Бо бүгү октаргай богунуң долгандыр турар хүрээлелге чедирип турар багай саддары деп экологтар-даа, арга-арыг ажылдакчылары-даа бир үнбиле санап турарлар.

Байконур космодромдан 2005 чылга чедир эвээш эвес ракеталар ужуп үнер. Ужудуушкуннарның ужар чурумун баш бурунгаар бадылап каапкан, октаргайже янзыбүрү шынарлыг чүүк соорттулгезиниң керээлерин чарып, садыглажып каапкан чүве болганда, мындыг демир-дес ам-даа чаңгыс эвес чыл чүгле Хакасияның эвес, а Тываның девискээрин база «бомбалап» кээр. Кедиаинде барып ооң кандыг айыылхалапка чедирип болуру амдыызында билдинмес бол, ол бүгү оорунчүг эвес болур деп чүүл ыяк билдингир.

А. АЛАШ.

АМ ШУУДАП БАР ЧОР БИС

Кызылда макарон кылыглар фабриказының директору Чечен-оол ДОСПАН-биле интервью

— Продукцияңарны республиканың кайы-даа булуңнарында чон четтикпейн манап турар, эрткен чылдың бир кезек үезинде шала хиреліг ажылдадыңар аа? Бөгүнде катап шуудай бердиңер бе, Чечен-оол Иванович?

— Ийе, шуудай бердивис. Фабрика 1994 чылдың декабрь 25-те ажыглалче кирген. Акша-хөреңги чиншпезинден технологтуг ийи шугумнуң чаңгызын ажыглалга киирген чүве. 1995 чылда 240 тонна макарон кылыгларын бүдүрдүвүс. 1996 чылда 245 тонна бүдүртүнген. Ол чылдарда үнүш-дужут үүгээр турган. Кол хереглекчилеривис көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бистиң-биле ынчан эки санажып турду.

Республиканың тараа дүжүду эткен чылын оранчок куду болган. Ооң уламы-биле 1997 чылдың тос айларында чүгле 57 тонна макарон кылыгларын бүдүрген. Август, сентябрь айларда далган чок болганы-биле цех ажылдаваан. Хараааныгыр чүве, мен ол ийи айлар иштинде эмчиге чытканым база чылдагаан болган боор. Эрткен ийи чыл 9 айлар иштинде акша дузаламчызын кымдандаа албаан бис.

— Эң хөй өрелиг коллективтерни адап көрүңерем?

— Сүт-Хөл кожуунуң «Алдан-Маадыр», «Ишкин», «Сүмбер-Уула», «Кызыл-Тайга», Бии-Хем кожуунуң «Өөк», «Тарлаг», Чеди-Хөлдүң «Ак-Тал», «Чеди-Хөл», Барыын-Хемчик кожуунуң «Шекпээр», «Аянгаты», «Аксы-Барлык», Бай-Тайганың «Бай-Тал». «Тээли», «Кызыл-Даг», өске кожуннарны алырга, «Мөрен», «Тере-Хөл», «Пайырал»... Бюджет организациялары, садыг четкилери база бисте өрелиг.

— Силерниң дөртку кварталда күженнишкин-биле ажылдап турганыңарны эскерген мен. Ылаңгыяда өрелиг бүдүрүлгелер-биле аан.

— Дүне-хүндүс дивейн өрелиг организацияларга чедип, өре орнунга тараа, дүк, эът-кешти негеп алгаш, ол бүгүнү далганга орнап алдывыс. Декабрь эгезинде Чазак Баштыңының бирги оралакчызы, экономика сайыды Василий Майлович Оюнга барып кирдивис.

Аныяк дарга бистиң байдалывысты ханы билир, аажок сагыш човангыр, дузаргак кижи болду. Республикада саң-хөөнүң бергезин тайылбырлааш, 50 тонна далганны тып алырынга дузалашты. Ынчангаш дөртку кварталда черле шору ажылдадывыс. Алды ассортиментиниң 54 тонна макарон кылыгларын бүдүрдүвүс, 32 тонна хлеб аймаан кылдывыс. Ниитизи-биле алырга, 369 миллион рубльдиң бараанын үндүрдүвүс. Саң-нөө талазы-биле бичии түгээртеп, караавыс чырый берди.

Бүдүрген продукциявысты саарып, январьда херек далганны садып аптывыс.

Чазак декабрь 16-да 623 доктаалы-биле бүдүрүлгелерге декабрьда кылыр ажылдарның хемчээлин айыткан даалганы берген чүве. Бис аңаа дүүштүр 200 миллион рубльге бараан бүдүрерин 286 миллион рубль кылдыр күүсеттивис. Ол дээрге 144 хуу болуп турар. 30 тонна макарон кылыгларын бүдүрер тургаш, херек кырында 47 тонна макарон кылыгларын бүдүрдүвүс. Хлеб бүдүрерин 120 хуу күүсеттивис. Чазактың даалгазын херек кырында ажыр күүсеткенивис ол.

Далган-биле хандырылга үзүктелбес болза, фабрика көдээнің ажыл-ишчилериниң хереглелдерин үзүктел чокка хандырып шыдаар.

— Акша-хөреңги дузаламчызын бээр банкылар-биле харылзааңар кандыгыл?

— Агробанкыдан чээли алыры-биле чеде бээривиске, долаа орнунга чүгле автотранспорт аймаан алыр дис дээн. Москваның МАПО-банк төлээлери биске келгеш, ажырбас, харылзажылыңар дээн чүве. Деткимче фондузу бистиң документилеривисти чедире бээрге, бо удаада ол эрттирбээн, айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмейн турар.

— Чазак эрткен чылдың тос айларының түңнелдеринге хамаарыштыр силерге шыңгыы хемчег онаар дээнин билир мен.

— Ажылывыстың түңнели энир чылга деңнээрге, куду болган барымдаага үндезилээни ол ыйнаан. Чылдагаанын үстүнде айыттым. Өске бүдүрүлгелер тос айларда чагыг планын 18—25, бистер 56 хуу күүсеткен бис. Бисти эң багай кылдыр санап, аңгы ылгап, шыңгыы хемчег алыр деп каанын кайгаар кижи-дир мен.

Аңаа немей макарон кылыглар фабриказында күрүненің эт-хөреңгизин садып-сандарадып каапкан, буурап дүшкен деп хоп-нүүл биске хемчег бээринге идиг болган боор. Чогум-на ону хынаар дээш, Чазактың даалгазы-биле Күрүненің эт-хөреңги комитединиң, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының комиссиялары декабрьда биске келдилер.

Бүдүрүлге ажылдап турар, күрүненің эт-хөреңгизинден чаңгыс ээриил-даа читпээн, чүү-даа сандараваан, пекарняны немей кылып алган, ажылчыннарның саны харын-даа немежип турар, акша-шалыңны эвээш-биче-даа болза ап турар. Өре-шиве, үндүрүглер хире-шаа-биле төлеттинип келген. Удуртукчулар олуруптаан, үргүлчү ажылдап, хөделип турар. Четпес күүлдер болза, хөй барааннарның чээлизи көжууннардан оожум эгиттинип турар. Комиссиялар актыларынга ол дугайын демдеглээн. Кызылда макарон кылыглар фабриказы буурап дүшкен, ооң директорун үндүрүпкен деп чугаа «Тыва алгы» акционер ниитилелдиң, Кызылда алгы заводунуң удуртукчуларының аксындан Саян артында бис-биле быжыг харылзаа тудуп алган албан черлеринге, организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге дыргын тарай берген. Черногорскиде, Минусинскиде, Абаканда бистиң-биле керээ-дугуржулгалыглар дүне-хүндүс чок менче телефоннап, 1998 чылда кады ажылдажыганы соксадыр дугайында айтырыгны көдүрүп туруп бердилер. Ол байдал январь айының керээхемчеглеринге шаптык болу берди.

Бадыткаттынган барымдаа чок дамчыыр чугааларга даянгаш, айтырыг көдүрер чоруктун, хоп-нүүлдүң хоразы бо-дур ийин.

— Чечен-оол Иванович, улетпүр бүдүрүлге черлеринге хөй чыл ажылдаан, быжыг биліглиг, улуг дуржулгалыг инженер болгай силер. Акша-хөреңги-биле чеже-даа дузалаарга, бүдүрүлгелериңе хоозурай бээр чылдагааны чүү деп бодаар силер?

— Эртем-билиг кошкак, дуржулга чок, харыысалгазы куду аныяк кижилер ажылдадып каарга, чеже-даа акша деткимче бээрге, ажыл-керек шуудавас. Олар кол айтырыгларын билбейн, олче сагыш-салырын шуут уттуп, дүрген-не мунар машина садып ап, Саян артындан бараан сөөрткеш туруптар-дыр. Бодал чокка чоруттунган садыгсаарылга ажык-дүжүүн кайын бээр ийик. Кадрларны шын шилип алыр херек. Ооң башка, «элчигенге чеже-даа алдын-мөңгүн кетсин каарга, ол дөмей-ле элчиген боор артар» болгай.

— Чугаавыс дооступ, түңнел билдинип олур, бо чылгы сорулгаңар-биле номчукчуларны таныштырып көрүңерем?

— Эрткен үш чылда деңдескиг орактар эртпедивис. Дыка хөй бергелерни шыдажып эртип келдивис. Ынчалзадаа хереглекчилернің, чоннуң бүзүрелин чаалап аан бис. **Ам 1998 чыл дыка берге болурун эки билир бис, чуртталга саглаңнаар дээр бичии-даа барымдаа чок.**

Тараалыг, дээрбелиг совхозтар «Революцияның чалбыжы», «Кызыл тараачын», кооперативтер, колхозтар, совхозтар-биле дугуржулганы кылдывыс. Өре-шиве-лиг черлеривис-биле дыңзыг ажылдаар апаар бис. **Бо чылдың тускай программазы бисте бар,** ону күүседирин кызар бис. «Чудук адааңче чудуруун суккан эвес», эки шимченинхөделип ажылдап, **чонувустуң аъш-чем алыр бир чери апарган болганывыста, аңаа төлептиг болуп артар — кол сорулгавыс ол.**

Ынчалза-даа Чазак бисче ээ көрүп, дузаны кадар боор деп чылыы-биле бодап олурар бис. Ам чылдың бир дугаар айы чоруп турар. Бүдүрүлгелерде ажылдап турар инженер эш-өөрлерге, удуртукчуларга болгаш ажылчыннарга чыл эгези. Шагаа бүдүүзу-биле байыр чедирип, бо берге чылда ажылдавайн, соксай берген бүдүрүлгелерниң ажылын катап диргизип, хөй барааннарны бүдүрүп үндүргеш, Тыва Республиканың экономиказын күштелдирип, бюджетти быжыктырып, аваангыр-тывынгыр ажылдап көрээлиңер деп кыйгырыг салып каайн.

— Ажыт-чажыт чокка сагыш-сеткилиңер ажыдып, тодаргай харыыңар дээш четтирдим, Чечен-оол Иванович, күш-ажылга чединшкиннерлиг болурун күзедим.

Арапчор ОКСУР.

Конкурс түңнели

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ ШАҢНАЛДАР

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң база ТР-ниң Журналистер эвилелиниң эгелээшкини-биле чылдыңда эртип турар эң эки журналисчи ажыл дээш республика конкурузунуң түңнелдерин жюри Россияның Парлалга хүнүнүң бүдүүзүнде үндүрген.

«Чылдың эң эки журналисчи ажылынын» лауреаттарынын дипломунда болгаш бирги шаңналды «Политиктиг публицистика», болгаш «Экология» темаларынга болук материалдары дээш «Тувинская правда» солуннуң редакторунуң оралакчызы **Олег Иванович ГАВРИЛОВКА** тывыскан. «Чылдың эң эки журналисчи ажылынын» лауреаттарынын дипломнарын болгаш акша шаңналын Күртелерадиокомпаниян ыңчогаадыкчы болуунге — **Раиса ЯНДАРАА**, режиссер **Лидия ДОНГАК**, оператор **Михаил НОРБУ** оларга чаңчылчаан этнография талазы-биле болук материалдары: «Тувинская правда» солуннуң административтиг-эрге - хоойлу киллизиниң редактору **Анна ЛАЧУГИНАГА** социал-политиктиг айтырыглар талазы-биле материалдары: өгбуле болгаш хереженнер айтырыгларын доктаамал чырыдыг турары дээш «Тываның хереженнери» радиожурналлың редактору **Александра МОНГУШКА** тывыскан.

«Тувинская правда» солуннуң редакциязы (редактору В. Я. Тимофеев) база «Кадын» журнал (редактору А. Х.-О. Ховалыг) чогаадыкчы эки ажылдыг коллективтерниң санынга демдегледип, шаңнаткан. 1997 чылдың чогаадыкчы конкурузунуң лауреаттарының дипломунга «Сылдысчыгаш» журналдың редакциязы төлептиг болган.

ТР-ниң Күрүпарлалга комитединиң байыр чедиришкиннинг бижиктерин болгаш мактал шаңналдарны «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи **Юрий СУЧКОВ** экология темазынга болук материалдары дээш; «Центр Азии» солуннуң редактору **Надежда АНТУФЬЕВА** «Четверг санында интервью» деп рубрикалыг ажылдары; «Эне сезү» солуннуң тайылбырлакчызы **Седен ХЕРТЕК** тайылбырлыг болук материалдары; «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи **Марина КЕНИН-ЛОПСАН** культура темазынга болук материалдары дээш; «Центр Азии» солуннуң корреспондентизи **Евгений ДАШКЕВИЧ** «Криминал хрониказы» деп рубрикалыг материалдары; радиодамчыдылгазының редактору **Тамара КУУЛАР** уругларга болук дамчыдылгалары; «Тываның аныяктары» солуннуң киллизи эргелекчизи **Иван ХЕРЛИИ** мал оорунга хамаарышкан материалдары дээш; «Тувинская правда» солуннуң медээлер болгаш спорт киллизиниң редакторунуң хүлээлгезин күүседип турар **Ольга ПРОЦЕНКО** эргежоойлу темазынга болук материалдары; «Шын» солуннуң редакциязының корреспондентизи **Урана БАЗЫР-ООЛ** «Культура болгаш уе» деп темага бижээн болук материалдары; «Башкы» журналдың корреспондентизи **Чигир-оол КОНГАР** «Башкы болгаш амгы уе» деп темалыг материалдары; «Тыва Республика» солуннуң редакторунуң оралакчызы **Куртус КУУЛАР** «Аныяктар болгаш кем-херек» деп темага болук ажылдары дээш алган.

КОКШУЛУҢАР ЧЕЖЕЛ, ДАРГА?

Күрүне албан-дужаалдарында ажылдап чоруур даргаларның орулгаларының дугайында информация ажык-чарлыг болур ужурлуун айыткан. РФ-тиң Президентизиниң чарлыы чаа-чаа хөктүг, чиктиг түүлдериниң төрүттүнеринге чедирген. Эрткен чайын бедик албан-дужаалдыг күрүне ажылдакчылары боттарының орулгаларының болгаш ончүхөреңгизиниң дугайында декларацияларны үндүрүг органнарынга дужааганнар. Ыйда киирген санчурагайлардан алгаш көөрге, күрүне удуртукчуларының балдыры ындыг-ла кончуг дыңзыг эвес кылдыр көстүр.

Виктор Черномырдиниң декларациязы бүгүдени муңгараткан. Чүге дизе хамык улус «Монд» деп француз солуннуң дыңнатканы дег 5 миллиард доллар чыгам түңнү манап турганнар. А херек кырында сан-түң канчаар-даа аажок эвээш болган. Премьер-министрге болгаш ооң өөнүн иштинге 268350016 рубль ниити түңнүг шимчевес өнчү база автомобиль хамааржыр болуп турар. Оларның өнчүзү чер участоктуг бажыңдан, а ол ышкаш ак оңнуг «Шевроле-Блейзер» джиптен хевирлеттинген. Крылатскиде 148,7 дөрбелчин метр шөлдүг квартираны Черномырдин хөлезилел дугайында керээге дүүштүр ажыглап турар болган.

Борис Березовскийниң акшазы чогум чежел дээрзин декларациядан билип алыры берге. Ынчалза-даа ооң түңү эвээш эвес деп чүүл билдинип келир. Аңаа хамааржыр шимчевес өнчүнүң өртек-үнези — 1280055 мун рубль, а үнелиг саазын нарның — 95012135 мун. Березовскийниң хуу өнчүзү болур 4563 10560 болгаш 1.200 дөрбелчин метр шөлдүг үш чер участогу бар. Чуртталга бажыңының 70 база 20,5 дөрбелчин метр хемчээлдиг ийи кезээ база аңаа хамааржыр. Кадагааты чурттарда шимчевес өнчүзү чок. 1996 чылдың дургузунда ооң орулгазы 2534743114 мун рубльге деңнешкен.

Анатолий Чубайстың декларациязы чажыт бижимел кара олчаан: сан-чурагайлардан кижи бажы дескине бээр. 1996 чылдың дургузунда күрүне албан-дужаалынга албан хаап ажылдааш, ол 39647211 рубльди ажылдап алган. «Хуу өнчүнүң камгалалының төвү» фондунуң директору болганы дээш ол 1675082412 рубльди күш-ажылдың төлевири кылдыр алган (оралакчы премьерниң орулгаларының ниити түңү 1714729623 рубль болган). Банкыларда ажыткан саннарында сантүп мындыг (1997 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле): «МЕНАТЕП» банкыда 119905458 рубль, «Мосткомбанкыда» — 695544324. Аңаа немей ол 82 дөрбелчин метр шөлдүг квартиралыг, Подмосковьеде чер участоктуг, 212219840 рубль өртектиг «Судзуки» машиналыг.

Борис Немцовтуң декларациязында улуг саннар биче саннар-биле холушкак. 1996 чылда кол ажылдап турган черинден 92497400 рубль түңнүг орулганы ол алган. Шимчевес өнчүзү: Нижний Новгород аланда 6 млн. рубль өртектиг чер участогу. 1997 чылдың январь 1-ден май 27-ге чедир ол үндүрген ному дээш 435 млн. рубль түңнүг гонорарны алган, ооң 152 миллиону үндүрүг төлевиринче барган. Немцовтуң библиотекарьлап ажылдап турар өөнүң иштинде декабрь 31-ниң байдалы-биле НДБ-банкыда 1116178 рубль шыгжамырлыг.

Иван Рыбкиниң өнчүхөреңгизи дыка хөй кижилерни шыжыктырганы чугаажок. Ооң бүгү өнчүзү ийи дакпыр болган. «Күрүне Думазы: бешки оралдажыг» деп номунуң 3-кү болгаш 4-кү катап үндүрүлгези дээш гонорарының түңү — 70 миллион рубль. Ийи чер участоктуг, ийи машиналыг, ийи гараж бокстуг. Бир шагда ол «РФ-ке хамааты тайбыңны болгаш чөпшээрежилгени тургузарынга киирген улуг үлүү дээш» деп эвээш эвес түңнүг шаңналды база алган — 414,5 млн. рубль. 1996 чылда күрүне албанынга орулгазы безин 91,7 млн. рубль болган.

Александр Починок бодунуң декларациязын эмин эрттир шынчызы-биле долдурган. Ол чүгле бодунуң өөнүң иштиниң эвес, а дөргүлтөрелдериниң орулгаларының дугайында база дыңнадып каан. Ук документиде ол чүнү-даа чажырбаан, бирден бирээ чокка чыскаап бижээн. Акциялары-даа, үнелиг саазыннары-даа, банкыда саннары-даа ынаар кирген. РФ-тиң Күрүненің үндүрүг албанының удуртукчузунуң болгаш ооң ог-бүлезиниң кежигүннериниң 1996 чылда орулгаларының каттышкан түңү 408493000 рубльге деп болган (ооң иштинден 7 миллионну башкылаашкын ажыл-чорудулгазының түңнелинде алган, а 9 миллион 71 муну пенсия). Элээн каш банкыларда акша шыгжамырының түңү 195 млн. 535 мун рубль. Починок 110 млн. рубльге үнелеттинген «Липкольн Таункар» деп машиналыг.

Анжелика КУРУКУЛАСУРИЯ.

(«Новое время» сеткүүлден).

Оруктар, оруктар...

ЧАЙЫНДЫЛАП ЭГЕЛЭЭН

Бо чылын Тываның девискээринге хар чуга чагганыңдан автооруктарның ниити байдалы чүгээр. Ынчалза-даа хар чуга болганындан, база сөөлгү үеде соорттуң дыңзын орарындан чамдык автооруктарны чайынды ап эгелээн. Ылаңгыя берге байдалда Абазаның орук-септелге-тудуг эргелели таваржып турар. Ак-Довурак — Абаза аразының 207, 213, 245, 273, 274 километрлеринде автооруктуу чайынды ап эгелей берген. Ында доктаамал орук ажылчыннары техниказы-биле кады ажылдап турар. Ол-ла оруктуң 100 километринде арт кырында доктаамал дежурный-лаашкынны тургускан болгаш четчир санныг техника-биле хандыртынган.

Чадаана — Хандагайты аразында автооруктуң 12, 37 километрлеринде орукче чайынды үнүп эгелээн. Бо орукту доктаамал хайгааралга алган. Танзыбейниң орук-септелге-тудуг эргелели арт кырынга ээлчежип ажылдаар ажылчыннарны тургускан болгаш четчир санныг техниканы белеткээн. Ында хар октаар «Снога» деп ийи машинаны тургускан. Эрткен чылын улуг хар чаггаш, хадааш, бо орукка берге байдалды тургусканын Тываның орукчулары амдаа утпаан.

1997—1998 чылдың кыжынга орукчулар черле багай эвес белеткенген. Ооң тодаргай чижээ кайы-даа орук-септелге-тудуг эргелелдеринде кывар-чаар материалдарның артыкшылы, хөмүр-даштың курлавыры четчир деп чугаалап болур.

Эрзин кожуунуң автомашиналарга (бензин кулар черинде бензин бо хуннерде төнген. Орук-септелге-тудуг участогунуң техниказы анаа турар. Эрзин — Нарын аразында автооруктуң 23 километринде чайынды орукту ап эгелей берген. Бо хуннерде Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелелинде ажыл дувуренчиг. Тээли — Шуй, Ак-Довурак — Тээли аразында бир автогрейдер оруктарны аштап чоруп турар. Ол арттарда орукка чажар сай-даштарны КамАЗ-биле доктаамал төп чоруп турар. Оруктарны чайынчылдан камгалаары-биле ийи бригаданы тургускан. Ылаңгыя Абакан — Ак-Довурак аразының 406 километринде автоорукту чайынды алган.

Эйлиг-Хемниң, Кара-Хаактың, Көк-Тейниң дош оруубиле 20 тонна чүүктүг машиналар эртип болур деп тускай эртемчиглер санап турар. Улуг-Хем кожуунуң девискээринде автооруктарны чайынды ап эгелей берген. Орук-септелге-тудуг эргелелдери оруктарга доктаамал хайгааралды тургузуп, дежурныйлаашкынны организастаары негеттинип келген. Соок улгадырга, чайынды улам калбарарын уттуп болбас ужурлуг.

Сергей ХЕРТЕК.

КАТАП ТУРГУСКАН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Кызыл кожуунуң охотоведи О. П. Зыков дээрзин Тыва Республиканың Аныыр департаментизиниң даргазы И. И. Бадра 1997 чылдың июль 10-да ажылындан үндүрген турган. Чылдагааны — О. П. Зыков 1996 чылдың декабрь айда бодунга турган албан черинің «наган» системаның хол боозун Таңды кожуунуң Чагытай хөл чоогунда бир бажыңга хонуп чыда чидирген болуп турар. Ол харыысалга чок чорук кандыг ужуктарга чедирип болуру билдингир. Ук бөо кымныг холунда айыылдыг чепсек болуп, бодунун каржы үүлгедиин манап чоруурул? Ону болаары безин коргунчуг.

Мындыг таварылга О. П. Зыков-биле чаңгыс эвес удаа болуп турар. Ол 1984 чылда хуртун боону база чидирген. Бо бүгү чурум үрээшкиннери дээш О. П. Зыковка Аныыр департаментизиниң мурнуку даргазы М. Монгуш кандыг-даа харыысалга хүлээлээтпээн, а иштики херектер органнары херек оттурбаан.

А эң-не элдептиг чүве чүл дээрге, О. П. Зыков дээрзин аң-мен курлавырын камгалап, кадагалаар хүлээлгелиг тургаш, 1996 чылда Балгазынның Халыыг деп черге төтчеглекчи езу-биле дүнеки үеде чыыдып аннап турган, Балгазынга шагдаа киллиниң начальниги В. Ахпашевке, хөй-ниити инспектору В. Чоллак-оолга база човаачы Ю. Солменниковка туттурган. Ол дугайында информацияны радио-телевидениеге республиканың Экология комитединиң ажылдакчылары дыңнаткан. О. П. Зыков оларга үлүр судташкан. Түңнелинде ТР-ниң Дээди судунуң коллегиязы 1997 чылдың апрель айда «О. П. Зыковтуң Балгазын аргазынга төтчеглекчи езу-биле чыыдып аннап турганы шын» деп түңнелди үндүргеш, аңаа чүүлдеш шиитпирни чоптуг эвес деп көргеш, ТР-ниң Президентизиниң безин диледеп турган документ бар, ону суд материалдарында көшкен.

О. П. Зыковту ажылынга катап тургускан. Ынчалза-даа ТР-ниң Аныыр департаментизи ук шиитпирни чоптуг эвес деп көргеш, ТР-ниң Дээди судунче хомудап киргген. А Дээди суд бодунун үезинде О. П. Зыковтуң браконьерлер турганын бадыткаан болгай. Бо удаада херек кандыг янзылыг доостур ирги?..

Бистиң корр.

«Арага продукциязын бүдүреринге болгаш садып саарарынга күрүне контролюн күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чажыды-биле болгаш мегеледеп кылган шынары багай арага продукциязының садыг четкизинче кирип турар факт-барымдааларның когун үзер талазы-биле немелде хемчеглерни чорударының эргежок чугулазы-биле холбаштыр, чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаар сорулга-биле болгаш «Арага продукциязын садып саарарынга күрүне контролюн күштелдирер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1996 чылдың август 18-те № 1213 Чарлыын, а ол ышкаш «Арага продукциязын бүдүреринге болгаш садып саарарынга күрүне контролюн күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың сентябрь 28-те № 471 доктаалын күүседир дээш Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге уставында 83,5 мун рубль фондулуг «Араганы мөөңү-биле садар төп» дээр күрүненің каттышкан бүдүрүлгезин 1998 чылдың январь 10-га чедир тургузарын дагзыр.

2. «Араганы мөөңү-биле садар төп» дээр күрүненің каттышкан бүдүрүлгезиниң уставын болгаш Тыва Республиканың девискээринге ооң ажылын организастаарының чурумун бадылаар.

3. Тыва Республиканың девискээринче киир сөөртүп гурар этилдиг спиртти 6 хуудан ажыг холумактыг бүгү арага продукциязы 1998 чылдың февраль 2-ден эгелээш, бадылаттынган үлегеринің айыыл чогун, када бүдүргенин болгаш ооң айыыл чогун тускай таңмалар-биле баскан-баспаанын ылавылап бадыткап көөр кылдыр «Араганы мөөңү-биле садар төп» дээр күрүненің каттышкан бүдүрүлгезинге хыналданы ыяап-ла эрткен турар ужурлуг.

4. Марказының үлегерин Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың ноябрь 27-де № 586 доктаалы-биле тургустунган арага продукциязын бүдүреринге болгаш садып саарарынга күрүне монополиязының айтырыгларын көөр талазы-биле ведомство аразының комиссиязын бадылаар.

5. Тыва Республиканың девискээринде үүрмектеп база мөөңү-биле садар саарылгада турар этилдиг спиртти 6 хуудан ажыг холумактыг болгаш бадылаттынган үлегерниң айыыл чок чоруунун марказы чок бүгү арага продукциязын 1998 чылдың февраль 2-ден эгелеп хоойлудүрүмге дүүшпес саарылгада турар деп санаар.

6. Хоорайларның болгаш кожууннарның чагыргалары хоорайларның болгаш кожууннарның күрүндүрүг инспекциялар органнары-биле кады 1998 чылдың январь 26-дан февраль 2-ге чедир Тыва Республиканың девискээринде үүрмектеп база мөөңү-биле садар саарылгада турар, 6 хуудан ажыг эзиртир холумактыг арага продукциязының артыын даңзылап санаар болгаш айыыл чок чоруктун маркаларын аңаа салыр.

7. Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1998 чылдың январь 10-га чедир хуусаада «Араганы мөөңү-биле садар төп» дээр күрүненің каттышкан бүдүрүлгезиниң ажылын организастаарынга бажыңны аңгылап бээр.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. ОЮН.

Кызыл хоорай, 1998 чылдың январь 8, № 10.

А СИЛЕРНИҢ САНАЛЫҢАР КАНДЫГЫЛ?

БОДАНЫРЫ БОТКА ХЕРЕК

«Шын» солунда «Дүвү чок калчаа далай» деп эгелиг чугааны чүүлдүгзүндүм. Бо эгениң чечен-мергенин, утказыныҢ ханызын кайгадым. Шынап-ла, ол калчаа далайже тигин-биле дүлдүне берип болгу дег апарып-тыр бис. Ынчангаш соо, мурнувусче оваарымчалыг көрнүп, айыылды ожаап, эскерзе-ле эки боор ийин, ха-дуңма. Көдүрүлген бо айтырыг черле тыва кижи бүгүдезин хөлзедип, кандыг-бир-ле талазы-биле дээй каап, ажыннадыр «шымчып» турар дизимзе чазыг болбас боор.

Хар-назыным догүй берген, чеденге үзер дей берген ашак-тыр мен, ынчангаш көргеним, билирим чүүлдерге даяныр көрейн. Ийет, мен бичии чорумда, Тывага калбаа-биле арагалаар чүве турбааны шын. Ынчан арага эвээш турду ыйнаан дижир чадавас боор. Ынчан-на арага эвээш эвес турган. Чаңгыс чижектен чугаалап көрейн. Ачам дерги садыы тудуп турду, улуг доскаар спиртти өөвүстүң ажыргы чарында улуг хараган чанынга салып каан чылар чүве. Арага садып алыр дээш келген кижиге ачам чартык литрниң стакан-хымыжын тутсуп бергеш, «болуң кудуп ал» дээр турган. Ол кижи доскаарга келгеш, кайы хирени алыр дээнил, ол хирени кудуп алгаш чоруй баар. Ынчан тыва кижилер арага сүрүп, шымдыланмас турган ийин.

Шаг-шаандан бээр тывалар араганы улуг назылыг кижилерге хүндүлелдиң чеми кылдыр сөңнээр чораан. Аныяк кижилерге арага ижиртпес турган. Ам араганы дашка уур-ла кижи чооглаар апарган чүве-дир. Пат кайгамчык! Улуг-Хемниң эринге чеде бээриңге, ында аныяк тыва оолдар, кыстар болук-болук болуп алган арага сөңнешкен турар, паркка, сесерликтерге-даа баарыңга база-ла ындыг. Кызыллың кудумчуларынга, автобустарга болгаш көдээ суурларга-даа чоруурга, эзирик кижилер бо-ла элец-халац, шорулган, үш-үдүрүм чулчураан чоруур-дур. Элээр кижилериҢ эвээжээни ындыг бе? Аъш-чем садар акша чок-ла дээр, а арагалаар акшаны та кайыын тып турар чүве?

Араганы тыва кижи шаанда албан-биле сүрүп ишпес чораан дээрзин үстүнде чугаалаан мен. Ынчан арага ижер ужур таваржы бээрге, аалчы келген болза, ажылын кылып доскаш, мал-маганын мөгелеп кажаалаш, ам бир өгге чыглыш кээп, хөөрежир, хөглээр, шоолуг эзирбес-даа, эртенинде ажыл-хожулун кылып, анаа-ла ажылдап чоруптар чүве. Арага ижипкениниҢ ам кандыг бис чээ? Ажыл-агый уттундурар, ажы-төл хайгаарал чок каар, ол хамаанчок арын-нүүрүвүс-даа ышкындырар-дыр. Чүл бо? Шапкын хөгжүлдеден чедип алган чедиишкинивис бо бе? Эзирикте өлгырар-кышкырар, алгыш-шош үндүрер, «мен тыва кижи мен» дээш хөрээн шаштынар, думаа-чараавыс төгүлгөн — чаржынчыг, човаҢчыг апаар-дыр бис. Культуравыс бедээни ол бе?

Ажыы-биле чугаалаарга, арага дээрге, тываларга албыс-шулбус, аза-четкер болу берди. Арагадан хораннаныр өлүп тур бис. Арага ажы-төлүвүсту өскүссүредип, аштадып, түредип чор. Арага огбүлевисти будап тур. Авыралдыг аваларга безин буянныг ава алын ышкынып, ажы-төлүн каггаш, арага сүрүп чоруп бээр, шуут каракка чаржынчыг апаар-дыр. Кыпсынчыг-ла чүве!

Бистер, тывалар хөй эвес, санныг улус болгай бис. Араганың хайындан чылдыг-на, хүннүң-не улам эвээжеп кел чор бис. Хөөрлерже хая көрнүп көрүңерем, ында колдуунда-ла аныяк кижилер чылар-дыр. Оларны чырык черге чурттавас кылдыр хайыралыг амы-тынындан кымнар чарын каанын? Эзирик-тер. Хомуданчыг-дыр! Арагага амы-тынывысты чүге солуй берген бис?

Ажыы-биле чугаалаарга, каш чылдар мурнунда тывалар аас-кежиктиг, аажок өзүп, мандып турду. ССРЭ-де өң хөй ажы-төлдүг чораанныҢ бирээзи турдувус. Ам өлүрүвүс көвүдеп, өзүлдевисти хайлыг өлүм чая баавар деп келди. ТываларҢ хай-бачыт кылып, бот-боттарывысты өлүржүп туруп бердивис. Чогаалчы Сорен-оолду, композитор Хүреш-оолду, ыраажы Болдукпанны, мөге Дапылды оолдары өнделди. Адазы оглун, оглу адазын; аваазы уруун, уруу аваазын; ашаа калайын, калайы ашаан кам-хайыра чок бижектеп, бажын үзе шаап өлүрүп каар-дыр. Чүл бо, ха-дуңма? Шамбала дайыны тываларга эгелээни бе? Бурган-на өршээзин, хай-бачыт ынай-ла турзунам! Оваартынмас, кичээнмес чүве болза, тываларныҢ хуу-салымынга халап таваржы берип болгу дег-дир. Элээн каш чылдар эртер болза, тывалар чер кырындан шуут чиде берип болгу дег-дир деп, тываларның арагалаар чоруун шинчилеп чораан бир эртемденниҢ хөөреткен чугаазында шыныг барымдаа бар дээрзин эскербейн барып болбас. Долганлыр топтап көрүнзувуссе, калчаа далайны чода ортузу чедир сүзе бергенивисти миннир апаар бис. Оон ынай шимчээри айыылдыг!

«Арага, арага» дээш-ле чүге-ле араганы каргап турар кижи боор мен. Арагада буруу чүү боор. Арага дээрге чем-дир. Чем боорда, бурунгу шаглан тывылган онзагай шынарлыг хүндулел чемилир. Ону хемчээл чокка кайы хамаанчок чооглап болбас дээраин шаглан бээр улус билир. Кандыг-даа чемни хемчээл чокка ижип, чиир болза, кижиге шиңгээл болбас, а харын хоран болу берип болур болгай. Бистиң арагага шымдылаар апарганывыска кым буруулуг боор. Орус кижи ажыг водказын эккелгеш, аксывысче кудуп турган, чаҢчыктырып каан эвес.

Водка дээрге 49-50 градус изип-хып, өрттендир чип, угаан-медерелди саймаарадып келир ыт ишпес, оохоран, ажыг суг ышкажыл. Орус кижи водканы ижерде аай-баштыг, аъш-чемин белеткеп алгаш, ону чип олура ижер. Ынчангаш беленселен эзирбес, водка ооң кадыынга-даа улуг хора чедирбес. А бистер, тывалар, водканы кандыг-даа белеткел чок, туралаан-на черивиске тура дүшкеш, аш ижинче шилдиҢ аксындан-даа ээптер-дир бис. Ооң үржуундан ижин-баарны өрттендир чип, хан-дамырывысты хораннап, ал-бодувусту девидедип, калчаарадып келир. Водканы ынчаар ишкениниҢ ажыы үүл?

Арагалаашкын дугайын чугаалап тура, чонумну бактаар дээн улуг сеткил менде чок. ТываларныҢ шуптузу-ла қайын арагачылар боорул аан. Харын-даа тыва чоннуҢ хөгжүлде сайзыралында кижиниҢ сагышсеткилин өөртүп, өпейлеп кээр онзагай, чаагай үүлдер хөй. Тыва кижиниҢ эртем-билии, культуразы бедээн. Бисте академиктер, докторлар, профессорлар тыптып кээп, эртем кандидаттары шуут өндерилген. Эмчилер, башкылар, артистер, инженерлер, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар дээш, черле кандыг эртем-билиглиг, тускай мергежилдиг, салым-чаяанныг кижилер чок дээр. Бистиң сураглыг ыраажыларывыс уянгылыг ырызы-биле, хөөмейжилеривис онзагай үнү-биле делегейни кайгатты. Мөгелеривис делегей чемпионнары апаргылаан. Оларга канчан чоргаарланмас боор! ТываларныҢ даштыкы хевири безин өскерлип, онзагай апарган. Дурт-сыны өөндүрүп, угаан, хевир-дүрзүзү чазалып, арын-шырайы хевирлиг, чараш апарган.

Ындыг чедиишкиннер бардаа болза, араганың ажыындан, хайындан бистиң характарывысты дуглап шыдавас. ТываларныҢ чугаалашкана чүвези чүге чүгле арага апарганы? Каш шилди чооглааныл, кааа ишкенил, кайы хире эзирээнил, кайыын акша тып алганыл дээш-ле баар. Сактырга ооң өске онза, солун чүве чок ышкаш. Арага ижери дээрге кандыг-бир маадырлыг чорук дег апарган. Өршээ, дадай! Чүл бо? Арагалаар чорук кандыг-бир аян-шинчиже кирип, ооң өске бодаар, сактыр чүвези чок ышкаш, «национал» чаҢчылче кирип бар чыдары коргунчуг-дур. Боданың көрээлицер, ха-дуңма! Арагалаарын шеглээри дээш хемчег алыры, боданыры тыва кижи бүгүдезиниҢ тыва нацияныҢ мурнунга ыдыктыг хүлээлгези болур ужурлуг. Ынчалзажок «арага ишпе» дээш кижиниҢ аксын дуй тудар эвес. Ындыг-даа болза, кижи-биле кижи чугаалажып, аксы-сөзүн билчип, угаан-сарыылды «шимчетсе» кандыг боор.

Чүге дизе? БИРЭЭДЕ, эмчилериҢ, социал хандырылга ажылдакчыларының чугаазы-биле алырга, тываларныҢ арыг ханы бокталып, үре-салгалыныҢ шынары баксырап кел чыдар, ооң уржуундан чаштар бертикмежел, чемдик-дудуу төрүттүнүп, угаан-медерели солуудап, инвалидтер көвүдеп турар апарган-дыр. Өскээр чугаалаарга, арагадан дазылывыс ирип эгелээни ол-дур. ИЙИДЕ, тыва кижилерниҢ кадыы кошкаан. Рак, өкпе аарыы, хан базыышкыны ышкаш халдавырлыг, аар аарыгдардан аараанныҢ саны көвүдеп турар. Ол база-ла арагалаашкынныҢ уржуу-дур. ҮШТЕ, арага аарыындан үгле улуг назылыг кижилер аарып турар эвес, харын аныяк, чалыы кижилер аразында хайлыг ол аарыг кедергей нептереп турар. Ол хамаанчок чаш уруглар безин «эзирик» төрүттүүнүп турар апарган дээр-дир. Ындыг уругларныҢ келир үези кандыг болуру билдингир ышкажыл. ДӨРТТЕ, хан төрел кижилериҢ бот-боттарывыҢ амытынынга четчири — халаптыг хай-бачыт-тыр. ТываларныҢ кайы-даа төөгүүнде ындыг бужар чүве черле турбаан чүве-дир. Ол хамаанчок тыва кижи кижи амызынга четкен деп чүве кажан-даа дынналбас боор чүве ийин. Мен бичии турумда, Кызылга ярмарка үезинде бир кижини өлүрүп каан деп коргунчуг чугаа бистин черге дынналы берген. Ону ынчан кадайлар «кижини канчап өлүрер чоор, коргунчуун аа» дижип сымыражып турганын дыңнаан мен. Бистиң бурган-шажынывыс-даа кижи хамаанчок, курт-кымыскаяк безин өлүрүп болбас дээр болгай.

АрагалаашкынныҢ хайындан хайтап турар айыылхалаптыг уржуктарны үгле тывалар боттарывыс чайладыр, ооң чайлаар ужурлуг бис. Ынчангаш мээң хууда бодал-саналым ындыг:

1. Чылдагаан чок черге бөлүглежип арага ижеринден кичээнир. Арагалаар байырлалдарныҢ санын кызырар. Дөргүл-төрел, кожахелбээ, эш-өөр кижилер чыглып келгеш, арага чокка анаа шайлап, хөглээр, хөөрежир, тываларның эки чаҢчылын катап эгидери чугула.

2. Араганы кайы хамаанчок, чер болганга ижерин шеглээр херек. Хөй-ниити черинге, кудумчуларга, магазиннерге, клубтарга, автобустарга эзирик көскүленнээр, бодун көөргедиксээр багай чаҢчылдан адырылза эки боор. Өске чон мурнунга тываларның арнын кызыдып, адын сыкпаалыңар.

3. Ажыг-шүжүгге таваржыры дег ындыг аар-берге чүве турбас. Ынчангаш маңаа база корум-чурумну, чаҢчыл-ёзулалдарны шыңгыы сагыза чогуур. Мөчээн кижиниҢ сөөлгү аъш-чемин ижип, ооң сөөлгү доюн кылыры черле албан. Ынчалза-даа мөчээн кижини хөөржүдеринге сылдап алгаш, калбаа-биле арагалаар чорукту соксатса эки боор. Ең ылаңгыя мөчээн кижиниҢ чанынга арага-дары ижип, алгырып-кышкыржып, дааш-шимээн үндүрери тыва чаҢчыл-ёзулалга окта таарышпас. Мөчээн кижиниҢ чанынга бут баштап кылаштаар, үгле сымыражыр боор чүве чораан. Оон ыңай сөөлгү үеде тывылган, калбаа-биле арагалаарының бир хевири болза, хөөрге арага кудары болур. Бистиң өгбелеривис хөөрге арага кутпас, аъш-чем үлевес чораан. Ынчангаш ол тыва чаҢчыл эвес-тир. Кожаларывыстан үлегерлеп алган бе дээрге, моолдарда, хакастарда, орустарда ындыг чаҢчыл-ёзулал чок. Сарыг шажын ёзулалынга база турбаан. Ону шуут соксадыр херек. Оон бээр хөй үе эртпеди. Тываның база бир хүндүлүг кижилериниҢ бирээзи Кыргыс Диниганың хөөрүнге арага кутпады, аъш-чем үлеведи. А ооң доюнга дыка хөй кижи кириштер. Хөөрге арага кудуп, аъш-чем үлээр деп чүве — спид, паш, өкпе болгаш өске-даа халдавырлыг аарыглар нептереп турар амгы бо үеде чаҢгыс дашкадан арага, чаҢгыс аяктан чем ижип, чиири дыка айыылдыг, чииренчиг. Ол багай чаҢчылдың орнунга ламадан чалап алгаш, мөргүл ёзулалы кылдырып, мөчээн кижиниҢ соңгу назынынга ак орукту күзээр болза, ужурлуг турган боор. Мээң бо саналымны, бодалымны Тываның Камбы-ламазы Аганак Хертек болгаш төвүт лама башкы Лопсан Туптен олар үүлдүгзүнер болду.

Арага дугайында мээң хууда бодалым ындыг. Мени деткиир кижилер боттарының үлүүн бо амыр эвес херекке кириштирер боор деп идегедим.

«Шынның» бир-ле номериниде магазиннер чанында, базаарда «дилеників» дугайын ылап-ла бижээн-дир. Ыядыр-арын чок ол кижилер ам боданыр, эгенир чадавас.

Валерий ШАРАВИИ.
Хоочун журналист.

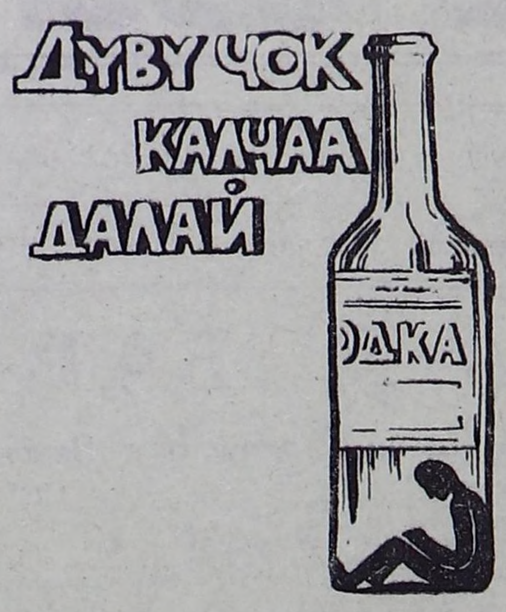

ШАГАА

ОЛ КАЖАН БОЛУРУЛ?

Чөөн Азия чурттарында, ооң иштинде Тывада, бүгү делегейде чаҢчылчаан григориан календарь-биле холбаштыр, 60 чыл аргилделиг Ай календарын база кады ажыглап турар. Профессор Н. Ф. Катановтуң шинчилелдерин езугаар алырга, мындыг календарьны тываларның буруцгу чиңгине өгбелери болур, Енисей унунга чурттап чораан түркте бир-ле дугаарында чогаадып тыпкан. Ону ажыглап турар чурт бүрүзүнде шоолуг эвес ылгалдарлыг-даа болза, кол үүлдери өскерилге чок артыш, амгы үеде бүгү делегейде сураглыг апарган.

Бистиң тыва номчукчуларывыска чылдарның чыскаадган чуруму билдингир болгаш олар ам кандыг чыл келирин чазыг чок тып билир. Ынчалза-даа чыл бүрүзүнде болур Шагаа хүнүн тывары — ындыг-ла белен эвес херек. Маңаа бо талазы-биле тускай эртемниг, азы тоң-дора дизе, астрономия болгаш математика талазы-биле үндезин билиглерлиг болуру эргежок чугула. Ынчангаш бо удаада, Шагаа хүнүн тыварының бөдүүн аргаларын номчукчуларга таныштырайн.

«Төөгү билбес — төөрээр, төрел танывас — түрээр» деп тыва улустуң мерген үлегери бар. Ынчангаш, бир-ле дугаарында, бистиң ада-өгбелеривистиң Шагааны шын санап ап чораанының бир аргаазы бо.

Шаг-төөгүден тура-ла, көшкүн амыдыралдыг тыва улус болдунуң ажыл-ижин чылдың дөрт эргилдезинге дүүштүр чорудун келген. Чылды — час, чай, күс, кыш деп дөрт үелөрге чарып, чогум чылдың эгези кылдыр — частың башкы айының бир чаазының хүнүн ап турган. Ол хүнүү — чылдың эгези азы Шагаа хүнү деп адаар. Шагаа хүнүн шын тодаратканының бир херечизи — «Үгер биле Айның хончуру» болур. Частың башкы айының 8 чаазының хүнүнде — Үгер (Плеяда) деп бөлүк сылдыстар-биле Ай ыяап-ла дужаажып эртер. Моон алгаш көөрге, бистиң ада-өгбелеривис астрономия талазы-биле шыырак билиглерлиг чораан-дыр. Үгле советтиг үеде хоозун хоруушкундан кезек када үзүктели берген дээрдеп башка, Шагааны шын санап билир болгаш ону кагбайн сагып чораан кижилер тываларга чөй турган, амгы бодаа хүннерде эвээш эвес болдур ийин.

«Өттүнчек — өөренир, өжеш — өөделевес» деп чоннуң чугаазы база бар. Тына чыл санаашкынында шаг-төөгүден кожа-хелбээ харылаавалыг, төрел-аймак моол, кыдат, тибет чоннарның чыл санаашкыны-биле дөмейлешкек үүлдер хөй дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа оларның араазында ылгалдыг үүлдер баа эвмежок. Ынчангаш ылгалдыг үүлдерни таптыг сайгарып албайн, өскелерни хөлүн эрттир эдерер болза — кас өттүнгеш, лаванын доңгурган каарганың чижээнге кирип болур. Оон кедерезе, кижи болунуң чонунуң сагыш-сеткил культуразын оскунуп, национал чоргааралын чидирип, салгын аайы-биле хадаан-кампыылга дөмейлежи берип болур.

Астрономия талаазы-биле алыр болза, Шагаа хүнүнде Хүн, Ай болгаш Чер чаҢгыс дортка дужаажып келген турар. Ол ышкаш Шагаа хүнүнде —Ай биле Хүн зодиак куржааның Водолей (Суггатчы) деп бөлүүнге дужаажып эртер ужурлуг. Ынчаарга чыл санында Хүн зодиактың Водолей бөлүүнге үгле январь 21-ден февраль 20-ге чедир үеде турар. Ынчангаш Шагаа хүннери чылдың үгле үстүнде алаанын үе кезээнге таваржып болур-дур. Бо үе кезиндээниҢ кыдыкы хүннеринге Шагаа хүнү кончуг ховар таваржыр. Бистиң XX векте үгле 2 катап (1966, 1985 чылдарда) Шагаа январь 21-де, база дың-на чаҢгыс катап (1920 чылда) февраль айның 20-де болган.

Чогум чылды Хүн календарын езугаар санап турар ужурундан, Ай-биле саналга үезинде бир чылда-ла он ажыг хонуктар артыкталы бээр. Ынчангаш Ай биле Хүн календарларын араазында дүүштүрери чугула апаар. Чогуур саналгаларны чоруткаш, 19 Хүн чылдарынга — 12 он ийи айларлыг база 7 он үш айларлыг — Ай чылдарын дүүштүр тургускан. Мындыг, 19 чылдыг эргилдениҢ 3-кү, 6-гы, 8-ки, 11-ги, 14-кү, 17-ги болгаш 19-ку чылдарын — 13 айлыг кылдыр саналр. Мындыг саналашкын езугаар, 19 чыл болгашла Ай биле Хүн календарлары дүгжү бээр. Өскээр бодүүнү-биле чугаалаарга, 19 чыл болгаш-ла чылдың эгелээри Шагаа хүнү катаптаныр турар. Сөөлгү мындыг, 19 чылдыг эргилде — 1988 чылдан эгелээн.

Моон-биле чергелештир, Шагаа хүнүн тыварының өске бир бодүүн аргаазы база бар. Шагаа хүнү григориан чылдың бирги (азы ийиги) Ай чаазында болур. Бир эвес Ай чылы 12 айлыг болза, ол чылдың ийиги ай чаазында, а 13 айлыг болза — бирги ай чаазында Шагаа болур. 1998 чыл — сөөлгү 19 чылдыг эргилдениҢ 11-ги чылы болур. Ынчангаш ол 13 айларлыг болур болгаш григориан чылдың бирги ай чаазы-биле эгелээр-дир.

БО ЧЫЛЫН БИРГИ АЙ ЧААЗЫ АЗЫ ШАГАА ХҮНҮ — ЯНВАРЬ 28-ТЕ, КЫЗЫЛДЫҢ ҮЕЗИ-БИЛЕ, 13 ШАК 1 МИНУТА ТУРДА БОЛУР.

Ол ышкаш бистиң векте: 1903, 1922, 1941, 1960, 1979 чылдарның Шагаазы база-ла январь 28-те болган.

Бо кыска чүүлүмнүң түпнелинде, бүгү тыва чонумга чаа үнер Чер олуттуг сарыг ПАР чылында бүгү-ле ажылжи бүдүмчелиг, чорук-хөрээ чогунгур болурун күзеп каайн!

Алексей ТӘВЕК.
астропсихолог, Астрологияның Москвада дээди школазының дыңнакчызы.

ЭЭНЗИРЭЭН ДУГАН

Сүзүглел

Сөөлгү үеде лама бис дээр кижилер кайда-даа хөй апарганын чон эскерип турар.

Хам мен дээр кижилер бистиң кожуунда харын чок. Улан-Удэниң ламалар сургуулун дооскан-даа, доспаан-даа хуурактар улуг ламалар апарган. Ында чүү боор, 2—3 чыл өөренир, харын судур номчуп өөренгенин-ле ол боор. Кижи көөрге, номчуп-ла турар, та чүү деп, та каш катап номчуп турар чүве, билир эвес, чүү деп номчаанын оода утказын тайылбырлап берип турган болза, эки-дир ийин.

Мен 67 харлыг мен, бодум хуумда кайы-даа шажынга, бурганга бүзүревес мен. Канчан 50—60 чылдарда лама-хам чокка чурттап келдивис. Амыр-тайбың, согуш-кырыш, өлүм-чилим-даа чок турду чоп. Сарыг шажынга бүзүрээр улус-ла бүзүрээр, хөй кевин бүзүревес боор деп бодаар мен.

Мөөн бир таарыынмайн турар чүвем, кижи чок болу бээрге, демги-ле ламаларга баар, ол барган ламазы чок болган кижини ол шакта үндүрүнер, азы ол хүнде ынча шакта үндүрүнер деп чарлык үндүрер, улустуң социал байдалын база өөренип көрзе эки-даа ышкаш. Чоокта, мөөң төрелим кижини ажаагаан, эртенгиниң 6 шакта үндүрүнер дээн. Ам чер доң, хандыр эвес-даа бол, караңгыда тракторуну караан чырыдып алгаш, черни каскан. Тывалар черле ындыг ышкажыгай, чок апарган кижиниң чүгүн база көөр. Караңгыла ол чүгү база биллинмес. Оода 10—11 шактарда чүге ажаап болбас чүве ийик? Кижи бодаарга, ол шактар ажырбас-ла-дыр. Оон ангыда бистиң суурда бир дуган бар, ону Кунгаа Даш-оол башкының удуртулгазы-биле туттурган. Нарын херекселдерин, дуган кырында янзы-бүрү дүрзүлерни боду кылган.

Оон бээр элээн үе эрткен. Баштай ол дуганга хуурак башкылар ном-судур номчуп, чон-даа барып турган. Ам кандыгыл?

Дуган ажылдавастаан, ээнзирей берген турар, демги хуурак башкыларывыс-даа көзүлбес. Кунгаа Даш-оол башкывыс сураа Кызылда ажылдай берген болчук. Ол дуганны ам канчаарыл, кым ээлээр ужурлугул, ол дугайында Тываның Камбы-ламазы Аганак Щорсович Хертек болгаан көөр-ле боор.

Бистиң суурда ам 82 харлыг кырган чурттап олурар, ону билбес кижилер ховарла боор. Ооң адын Соян Арапчаа дээр. Ол эм оттарны дыка эки билир, кандыгдаа аарыгдан аараан кижилерге бодунуң дузаазын күзеллин-биле көргүзер. Шаанда үе өске турда-ла, бүдүү улусту кара эм-биле эмнээр, ханнаар, судаллаар турган. Шивилиг аржаанынга чорааш безин улусту эмнеп, ханнап-даа турган. Чадаанадан безин улус кээп турар чоржук. Чайын оът-сигеи быжып турар үеде тайгаже каш хонук чорааш кээр, эм оттарны ынчаар чыып алыр чаҢныг кырган. Шак мындыг чонга дуза чедирер кижи хуурактардан дээре боор. А хуурактар эм-таҢ бээр эвес. Ынчангаш бо улуг назылыг кырганывыс ышкаш буянныг кижилерге кадыкшылды, омак-сергек болурун күзээдир мен.

Александр ТАВА.
Эрзин кожууны.

ШАҢНАЛДАР-БЕДИК ҮНЕЛЕЛ

Күрүне эрге-чагыргазының органнарынга ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары **Владимир Андреевич ПЕТРЕНКО, Мөңге Махоевич МАЙДЫР, Оюн-оол Шурженович ОНДАР;**

парлалга органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Улуг-Хем» солуннуң харыысалгалыг секретары **Март Кыргысович КЫРЛЫГ-КАРА,** «Улуг-Хем» солуннуң корректору **Светлана Билчиновна ХЕРТЕК** Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) 1997 чылдың декабрь 30-де № 970, 1998 чылдың январь 6-да № 974 доктаалдары-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының **ХҮНДҮЛҮГ БИЖИКТЕРИ**-биле шаңнатканнар.

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниҢ төөгүзүнүҢ дугайында бодумнуҢ билир болгаш көргеним тодаргай фактылыг чүүлдерге үндезилээш, сактып бижиирин оралдаштым.

ШАГДЫР-СҮРҮҢ КЛУВУ

Төөгү — амыдырал

1936 чылдың чайынында чүве. Эрбек сумузунуҢ солун дажып тарадыр кижизи аалдарывыска солуннар эккелген. «Хостуг арат» солунун көре бээримге, «ТАРН ТК-ның агитас-пропаганда киилдизинин эргелекчизи Оюн Шагдыр-Сүрүн мөчээн» деп бир арын доллур чуруу-биле катай качыглады илереткен чүүлдү бижээн болган.

Ол чайын бистиң аалдарывыс Улуг-Шоолга чайлаан, бир-ле хүн Межегей, Кара-Булун талазындан аъттарлыг 10 хире кижи өөвүске киргеш, шайлап болура, төреливис Оюн Шагдыр-Сүрүн Кызылда мөчээн, ону ажаажыры-биле бар чор бис дижип чугаалап ордулар. Ол үеде чамдык улус ону Куу Шагдыр-Сүрүн деп-даа дижир чүве чораан. Мен ол кижини каш-даа катап көрген мен, шынап-ла, куу шырайлыг кижи. Байыр-чыскаал болгаш хурал, чыышка киржири-биле Таңды талазынче баарда, бистиң аалдарывыс таварын эртер турду. Чөөн чүк улустарының коммунистиг университелин дооскан дээди эртем-билиглиг, Тываның Арат-тын Революстуг намының улуг харыысалгалыг ажылдакчызы кижи деп билир мен.

1936 чылдың төнчүзүнде болду бе, амгы Алдан-Маадыр аттыг музей турар бажынын Оюн Шагдыр-Сүрүн клуву деп турган. Чаазактан аңаа хамаарыштыр тускай доктаал үндүрген чүве-дир. 1936 чылла Кызылдың каттышкан школазының уран чүүл белгүмүнге артист болурунга өөренип турган кезек сургуулдарны ол клубче шилчиткен. Бистиң хоочун артистеривистиң өзектелип үнген доозу ол-ла болгай.

1938 чылдың чайынында Эрбекке аревэчи болгаш эңгиин аныяктардан тургустунган культура белгүмү ам болза, бот-тывынгыр артистер шии, ыры, шүлүкке өөренип, суму төвүнге болгаш Кызылга барып оюн көргүзер дээш аажок белеткенин турдувус. Мен ынчаарда ол сумунуҢ АРЭ комитединин даргазы (секретарь) турган болгаш Кызыл хоорайның АРЭ комитединин айтыышкынын езугаар организастап турганым ол. 1936-37 чылдарда Кызылга артиске өөренгеш, чаныр келген Эрбек чурттуг Оюн Көк-Лагба ынчан элээн дузалашкан. Ооң оюнконцертивисти ол клубка кээп көргүстүвүс. 1939 чылдың чайынында Кызыл хоорайның АРЭ комитеди артистеривистиң бисти ооредири-биле чоруткан. Ээрбектиң Сеп-Кыдыы суурунуҢ бичии клувунга, Ак-Хаваакта суму төвүнге, ооң Кызыл хоорайга (база-ла Оюн Шагдыр-Сүрүн аттыг клубка), ынчаарда башкылап, директорлап турган Виктор Көкоолдуң хынап көргениниҢ соонда, «Чалым-Хая» деп шиизин, «Кижиниг чем» деп шоолуглуг эң кыска шинжигешти, бир дошпулуур, бир бызааничы-биле үлеттирип, оюнувусту көргүстүвүс.

1942 чылдың декабрь 30-де Эраин кожуундан Кызылга келгеш, 31-де Чаа чылды уткуп байырлаарынга кириштим. Чаа чыл байырладының соонда, ТАРН ТК-ның пленуму база аңаа болуп эрти. Эрзин АРЭ кожкомунуҢ секретары Шалык Севээн, Уйнукай (мен) база активчи төлээлер ол клубка дүнекниин 2 шакка чедир ойнап-хөглээш, ойнаар залга шала кырынга улуп хонган таварылгавыс бар.

1941 чылдың 6 айның 22-ниҢ хүнүнде ТАР-ның 10 дугаар Улуг Хуралы орта болуп эрти. Германияның ССРЭ-же халдап эгелээнинин дугайында мөлээни Улуг Хурал ажыттынган соонда, С. Тока дыңнатты. Улуг Хурал эрткен соонда-ла, ол клуб тыва культураның төвү болуп, оон ынчап чоруй, Ала-чурттуг Улуг дайынының үеви-даа болаа, Тываның күүне музейи болуп хуула бергени таварылга эвес, харын сөөлүүредир Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи апарды.

Музейде хамык делгелгелерни кым көрбээн дээр! Бүгү делегейден, кадагаты чурттарның кандыг-даа сөөкаймак улустары кээп турар апарган. Бо музей үүгле Кызылда ажылдап турар эвес, а Тываның хоорай, суурларынче үнүүшкүннерни база кылып турар. 70-80 чылдардан бээр чаа экспонаттар немежирге-ле, үргүлчү барып көөр апарган мен. Ол-ла кээп турган, музейниҢ улуг эртем ажылдакчызы М. Б. Кенин-Лопсанга «туттурган» мен. Оон тайылбыр сөстерин дыннап, айтырыглар салып, оон-биле өцнуктежи берген мен. Оон «көгүлдезинге» киргеш, болумнуҢ шаанда ажылдап, өөренип чораанымның херечилери — документтилеримчи, оон иштинде ТАРның X Улуг Хуралының ажылынга киржир төлээниҢ № 35 мандат биледин музейге 1986 чылда лужаадым, ол ам ында кадагалаттының чыдар.

Дайынның болгаш күш-ажылдың Кызылда хоочунар интернадынга кээп чурттай бергенимде, 1990 чылдың февраль айда чурттакчыларның ниити хуралынга ачы-буян комиссиязын турган. Оон даргаазынга мени сонгаан. Албан-организация, бүдүрүлге черлериниҢ ачы-буян кылдыр берген дузаламчызын чурттакчыларга чедиштир үлээр — комиссияның ажылы ындыг. Бо ачы-буян хөрээнге Алдан-Маадыр аттыг музей база чыдып калбайн киржип келли. Бистиң комиссияның дилээнин езугаар чамдык солун экспонаттарны эккеп көргүзүп, тайылбырлап берип турган. Оон ацгыла, бистиң чедип шыдаптар кырганнар, инвалидтер коллективтиниҢ-биле баргаш, халас көрүп турдувус. Ындыг-даа болза, сөөлгү үеде кайда-даа халас чүве чок, бергдээн. Коллективтиг-даа баар дээрге, машина тывылбас, өртек-ле, өртек. Чаңгыстап-даа баар дээривиске, халас чоруур автобустар чок, шупту-ла хуужуттунган, төлевирлиг боордур.

Алдан-Маадыр аттыг төөгүге ужур-дузалыг музейивиске солун ужуражылгалар үргүлчү болуп турары эки-ле-дир харын. Ындыг-даа болза, чаа тудуп турар музей кажан ажыглалга киреринин шуут билдинмес. Бистер кырганнар ол чаа музейни көрген болзувусса деп күзелдиг бис.

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ЧИЗЕ — ЧУГУЛА САНААШКЫН

УТТУНДУРГАН ЭРГИ ДУРЖУЛГА

Экономиканың кол үндезини — эге учет. Санаашкыныы шын чорудун келгениниң түңнелинде Тыва Арат Республиканың малы сая ажыр турган. Аңмен, балык-байлаң дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

Мал бажын өстүрериниң айтырыглары — биске өзек айтырыг-дыр. Хөй шуугаарыныңы, уш-баш чок булганыныңы орнунга малдың шын чизезин чорутса? Бо ажылды кылырынга июль ай өң таарымчалыг.

Ол ажылга арбаннарныңы, сумунуң төлээлери, малдың ээзи киржир. Шээр малды читкелеп, дижин көрүп, харназынын тодарадып, эр болгаш кызын ылгаар. Өскүс анай-даа чизе-бүрүткелден чыдып калбас ужурлуг. Ол безин ийи-үш чыл дургузунда каш баш чедир өзе бээр.

Чизечилер эрткен чылдың чизези-биле малдың амгы өзүп келген бажын албан деннээр. Бөгүнде кыс хой, ирт, чаш мал бажы кайы хире немешкени билдинип келир. Кыс хой чежени төрээни, оларның араазында ара салганнарын, ооң чылдагаанын ылап тодарадыр. Малдың уруг-дарыгга белекке бергени, боруге алысканы, ис чок читкени болгаш өскээр чарыгдаттынганы албан илереп келир.

Өгнүң хөрээжен ээзи инек болгаш шээр малдың чизезинге дорт киржир. Малдың сүткүрүн, дүккүрүн ол кымдан-даа эки билир болгай. Чылгы малдың чизези өгнүң эр ээзиниң, чок болза ооң улуг оглунуң киржилгеэн-биле чоруттунар.

Бир онзагай чүүл болза, чишке соп чиир малын, өзеп чиир шээр малын безин чизе үезинде дилеп алыр. Хууда малын чөпшээрелип алгаш, садып-саарары чаңчылчаан. Күрүне мал бажын өстүрериниче ол хире улуг кичээнгейни салып турганы ол. Саарылгага бирги ээлчегде, ара салыр, төл бербес баба дудуу малды үндүрер.

Чизечилер кыс малдың бажын өстүрериниче кичээнгей салыр турган. Бөгүнде олче угланыышкын чаа эгелээн ышкаш, төрүүр малдың бажын өстүреринге дотацияны тургусканынга таарзындым.

Тыва уксаалыг хой, өшкүнүң чер-чуртунуң агаар-бойдузунга таарышканы чүс чылдарның дургузунда бадыткаттынган. Колдуунда одар-белчиирге ол өзүп доругар болгай, мал чемнерин камнаарынга эки салдарлыг. Хураган кыжын черге төрүттүнгөш. дораан-на иезиниң өмиинче чүткүүр болгай. Аа өмген чаш малдың кулаанда даш чыпшына-даа бээрге, херекке алдынмас, райончуттунган уксаа аарыг-аржыкка, сылдаңгыга алзыр эвес. Ол дугайын шаандагы көшкүн амыдыралдың овур-хевири бадыткаар.

Шаанда мал эмчилери бээин кончуг ховар болгай. Бай-Тайгага, Мөңгүн-Тайгага болгаш Барыын-Хемчиккө Сегленмей, Даваалан, Шойдан суглар ажылдап турду. Олар аарый берген анай-хураганнарны сыкырткаш, саазында ораап каан эмнерни малчыннарга берип каар.

Мал бажының кудулаанының бир чылдагааны —учеттүң сандараанында болуп турар.

Алыг-оол СҮРҮҢ.

АРТ КЫРЫНДАН АТКААР КӨРҮШ

СОЛУННУҢ КАРА АЖЫЛЧЫННАРЫ

Алдан чылдарның эгезинде болгаш ийиги чартыында «Шын» солун редакциязынга ажылдап турган мен. Ынчан солуннуң хоочун ажылдакчылары пенсия үнеринге чоокшулап, а аныяктар чаа-ла ажылче кирип эгелеп турган үе чүве. Анаа ТАР-ның пионер организациязының бирги даргазы чораан Күндүптү, ТАР Биче Хурал президиумунуң секретары чораан чогаалчы Хөвеңмейни, хоочун башкы Алдын-Херел болгаш өскелерни-даа танып ап, хүннүң үнер солуннуң «кара кочалынга» материалдарны киирип, дүне-хүндүс үзүк-соксаал билбес ажылынга хаара туттунуп чораан мен.

Чаңгыс ажылга кады чораан улустуң байдалы каяа-даа дөмей, хүннүң-не көржүр, ынчалза-даа үргүлчү-ле чугаалажып турбас, өөнүктер эвес-даа болгулаар-ла. Ынчангаш бо сактыышкыннар чаңгыс талаланчак (чүгле мээң таламдан үнген) болуру албан. Ынчан-мыже улуг кижилериң аразында солун чүүлдер көвей. Чаш кижини куспактап, чемгерип, хепкерип доруктургаш, ооң аажы-чаңы үнүп келирге чаптап, чонун болгаш бодун хүндүлеп билир топтуг кылдыр кижизидери кажан-даа уттундурбас болгаш тураскаалдыг. Эр кижи кылдыр четчи бергеш, дуржулгалыг акыларым-биле денге хостуг чогаадып, мергежилинге өөренип алдым. Олар ам бистиң аравыста чок, ынчалза-даа ол хүндүткелдиг кижилериң чамдыктарының дугайында кыска сактыышкынны бижиирин шиитпирледим.

Константин Кундуп

Чагаа килдизиниң чогаадыкчы ажылдакчызы Константин Делгерович Күндүптү солун ажылының езулуглла кара ажылчыны, ооң ыштыг кара өрегезин сөөрткен шарызы, Хереме-Кашпалга коштап эдилээр ойбак оргалыг аъды деп болур. Чазадак чиңге сынныг чолдак хоочун чүве. Спортчу бүдүштүг деп болур. Даштындан көөрге оожум, кайнаар-даа далашпас, ол хиреде аваангыры аажок, кижиниң оскунупкан чүвезин черге дүжүрбейн, сегирип алыр. Шимченгири аажок.

Эрткен үезин ол кымга-даа чугаалавас, ТАР үезиң безин шоолуг сагынмас турган. Удуп чыткан аштакчы орус уругну дүненің-не долгандыр түгүрүп тура хонгүлааның болгаш хеп-Хенертен өгленип алганын эштери кочулай аарак сактыр чүве. Ынчалза-даа ооң ажылынга быжырымчалыын кижи кайгаар. Чагааларны тема, девискээр аайы-биле аайлап алыр, камныы кончуг туткан, суйбаан, папкаларга суккан, демирлер-биле кыстырган олурар.

Константин Делгерович чыткан хой тургуспас, чаңгыс-даа кижиге эпчок чүве кылбас кижи. Кара бижимелдерин ак саавынга улуг-улуг үжүктер-биле тода кылдыр бижээш, машинага парладып алган саазынларын кызыл будуктуг карандаш-биле шыйгаш, өске талазынга кара бижимелдер кылыр. Солуннуң секретарь черинге материал эккелгенде (бүдүрүлгеге болза кол инженер албаны-дыр ийин), бичии оолдар дег, өжик аксынга доктаай дүшкеш, хөлеге дег шимээн чок чылбышаан, саазыннарын стол азыынга салгаш, буруузунган чүве дег хүлүмзүрей тыртып каар.

Ол үеде «Шын» солуннуң редакция коллективинге хоочуннар-биле ажык чугааларны азы арга-дуржулга солчулгазын бо-ла организастай бээр турган. Константин Делгеровичниң столунга баргаш, ооң-биле чугаалаштым. Солунга хөй-хөй чылдарда үнген материалдарың альбом хевирлиг кылдыр чыпшырып алганын меңээ көргүстү. Артында тема, сезон, девискээр аайы-биле демдеглеп каан.

— Бо чүл, Константин Делгерович? Силерниң чогаадыкчы архивиңер бе? — деп айтырдым.

— Бо үлегерлиг материалдар-дыр. Мында мээң сиреткен чүүлдерим эвээш. Чүве сиредирде, үлегерлеп алыр чүүлдерим.

— Ээ, силер эртем ажылы кылыр деп тур боор силер!

Ол чүнү-даа тайылбырлаваан. Сөөлүнде бодап көөрүмге, коммунисчи идеологияга алыспаан боттуг медээлерни номчукчуга чедирер дугайында баштайгы ораладажыышкыннарның бирээзи ол болган ышкаш. Амгы үеде Россияга журналист кижиниң ынчаар ажылдаарын хоойлуда дүрүмчүткен болгай. Ону бүгү делегейде шагда-ла ынчаар хүлээп алган. Кыска медээлерге ооң дугайын тыва журналистерниң араазындан Константин Делгерович бирле дугаарында эскерген чадавас боор.

Бир-ле катап Улуг-Хемниң Ак-Тал суурга албан аайы-биле ажылдап чораан бис. Константин Делгерович үрде ужурашпаан угбазының өөнге кириптер дугайында шолээ дилээн. Бис ажылывыс доскаш, аңаа чеде бердивис.

Алдан хар чеде берген ашак кижи угбазынга чассын, эргелелдиң ээремин каңнаан кара довурак дег ижин, делегейде дилеп тыпаан чүвезин тып алган дег, өөрүп байырлап турганын ынчан магадап көрген мен. Бо бичии боттуг, улуг чүректиг кижи дугайында амдыгаа чедир сактып чоруур мен. Оон бээр үжен ажыг чылдар эрте берген-даа болза, ол мындаа чаа болуп турган ышкаш сагындырар.

Сергей Кызыл-оол

Сергей Серенович-биле «Шын» солуннуң секретарь черинге хөй чылдарда кады ажылдаан бис. Тываның эң дуржулгалыг очулдурукчуларының бирээзи ол. Кезээде оюн-каткылыг, шааладыр хөөреп чоруур, бак сагыш деп чүве билбес, хомудааның шыгжап чорбас, ажык сеткилдиг кижи чүве. Чораан боду-ла ол. Ынчан очулганы сөс сүрүп кылыр, домак тургузуу өскертириниң, чаңгыс бижик демдээ адын кааптарындан коргар үе турган. Ол берге партийжи негелдерниң үезинде безин Сергей Серенович очулга ажылынга хөй талалыг чогаадыкчы чүүлдерни кылган. Ооң тыпкан «чогаадыгларын» бөгүнгү солуннарда ажыглавышаан турарын эскерип чоруур мен.

Бис ийиниң аравыска улуг харылзаа-даа турбаан. Ол үеде Москвадан телетайп дамчыштыр хөй материалдар кээп турган. Мен очулдурар чүүлдерни ол материалдар араазындан айтып берип турган мен, хөй нуруузунда-ла Сергей Серенович боду ажыл шагының ырак мурнунда даң бажында очулдуруп алган материалдарын саналдаарга, шүгбейн-даа, өрүлгеже чорудуп турган мен. Өөнге та кажан, чүнү кылып турган кижи чүве, билбес мен, а ажылынга кежээ тос-он шакка чедир олурар турган. Ол үеде Москвадан келген материалдарны эртеннинде дораан үндүрер, шак ылгалы улуг турганыбиле дежурныйлаан редактор биле секретарь хилянчек көөр турган. Сергей Серенович хамык очулдурукчу өөрүн кыйгырып алгаш, домино, шыдыраа ойнаар, оон ол оюнга нарын кажар аргаларны ажыглаар болгаш оозунга бичии оолак ышкаш таалаар турган.

Сергей Сереновичниң чогаадыкчы болгаш чаартыкчы угааны мени аңгы-аңгы үелерде чаазы-биле магададым келген. Сөөлгү ужуражылгавыс 1987 чылда болган. Кудумчуга таваржы берген бис.

— А бир эвес сеңи бажыңымче чалаар болзумза, чүү дээр сен? — деп, Сергей Серенович айтырган.

Чөпшээрешкен мен. Ол кудумчу кежилдир ажылдап орган кадайы Анна Михеевнага ужурашкаш, мени бажыңына эккелген мындыг. Дың иелээн бис. Ооң бажыңын билир мен, ынчалза-даа мурнунда ийнүш-ле кирген боор мен, мага хандыр хөөрежип, шайлаан бис.

Василий Баир

«Шын» солуннуң чагаа килдизиниң эргелекчизи Василий Чаш-оолович Баир, хая кырында олурар эр ала эзир ышкаш, редакцияның бүгү амыдыралын үзүк-соксаал чокка хайгаарап турган ышкаш сагындырар. Ооң сонуургавасла чүвези чок, бир-ле кижиден бир-ле чүвени ылавылаан, бир-ле кижини сургаан, хүн бүрүде үжен-дөртени-биле кээп турган чагааларның шимчээшкинин туда хайгаарап, оларны белеткээш, дужаар хуусаазын график езугаар хайгаарап турган ышкаш кижи чүве.

— Номчукчуның чагаазы дээрге бистиң байлаавыс олдур — деп, Василий Чаш-оолович аныяктарга чагып турганын каш-даа удаа дыңнаан мен .— Хойжу кижи болза, камгалап алган хураганы олдур, кадарчы кижи болза, бызаазы ол-дур. Чагаа дээрге шокарлап каан калбак саазын эвес, ооң арында кижи туруп турар, кижиниң ыалым-хуузу, кижиниң негелдези туруп турар...

Василий Чаш-ооловичниң өөнге кирип көрбээн мен, ынчалза-даа ооң хууда амыдыралында чаартылгаларны даартазында-ла билип ап болдур турган. Ол боду улуска чугаалап бээр. Кижилериниң каяа чорааш, чүнү көргенин ол хөлчок сонуургаар, а бир эвес корреспондент кижи бир кожуун чорааш, материал бижип каан болза, ол материалды канчап тып алганын албан сонуургаар турган. Кымның кайы кожуунга албан аайы-биле баргаш, кандыг темага чеже материал бижип эккелгенин солунга парлатынганын езугаар тодаргай түүнеп турган.

Кандыг-даа коллективке хоойлузурак кижилер турар. Василий Чаш-оловичниң ындыг кижи деп санап болур. Ажыл шагын ажыглаарының, чагааларны сайгарар хонук-хуусаазын сагыырының, гонорар төлевириниң дугайында дээн ышкаш чүүлдерге ооң хөй санныг эскериглерни дыңнап турган мен, чамдыкта ол айтырыгларны редактор деңнелинге эде көрүп-даа турган, Василий Чаш-ооловичниң ындыг сонуургалдары коллектив иштинге чептүг байдалды тургузарынга, чаңгыс сорулгага чагыртканкижилериң турум болгаш үре-түңнелдиг ажылдаарынга дузалап турган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

ТАДЖИКИСТАНДА ЧҮҮ БОЛУП ТУРАРЫЛ?

Тайылбыр

Амгы үеде мурнуку ССРӨ-ниң девискээринде чаа күрүнелерден Таджикистанда байдал арай дыка нарын. Аңаа хамааты дайын каш чыл дургузунда үргүлчүлээн, ынчалза-даа 1997 чылда удурланышкак ийи тала аразында дайынны соксадыр дугайында дугуржулгага ат салган. Ооң түңнелинде амгы таджик чазакка удур каттышкан күштериң баштыңы Саид Нури деп кижиниң даргалааны комиссияны дугуржулга езугаар тургускан. Ол комиссия ийи таланың төлээлери киржир чазакты тургузарын база соңгулдалар эрттирерин белеткен турар. Оон аңгыда, кожазы Афганистанда таджик оппозициялың (чазакка удур күштериң) төлээлерин дедир эккелгеш, оларны чазактың шеринге кадарын шиитпирлеп турар. А мурнунда Таджикистандан Афганистанче деткен хамааты чонну көжүрүп эккээри барык доозулган. Оларны ажылта киирери, чурттаар бажыңнар-биле хандырары нарын айтырыг болуп турар болбайн аан.

Эрткен чылдың декабрьны сөөлүүреди, үстүнде адаанын комиссияның төлээлери Афганистанның Шерханбандар дээр хоорайында чеде берген. Олар ында таджик оппозицияның дайынчыларын дедир чандырып эккээриниң айтырыгларын шиитпирлээри-биле чеде берген, баштай-ла 200 кижи кээр ужурлуг. Ниитизи-биле ол хоорайда 700 хире таджик дайынчылар бар. Олар ам чанын кээри-биле 3 ай дургузунда манап турар.

Таджикистанда Каттышкан Нациялар Организациязының төлээлери бар, олар ук чуртта ниити байдалды хайгаарап, ылаңгыя кожазындан кээрлериң айтырын кады шиитпирлежип турар. Таджик моджахедтериң чамдыктары хоорай, суурлар-даа чок черлерде, ылаңгыя Джавай кашпалы дээр черде турлаглаан, а кышкы үеде ол кайы хире бергел? Ынча хөй дайынчыларны чуртунче эккээр дугайында КНО-нуң төлээлери Шерханбандар хоорайда оларның командирлери-биле ужуражып дугурушканының соонда, байдал шору билдингир апарган. Таджикистанда Россияның кызыгааржыларының командири Павел Тарасенконуң айтыышкыны-биле Джавайда таджик оппозицияның дайынчыларынга эдээн аъш-чемни болгаш эм аймаан чоруткан. Ооң ачызыбиле ук дайынчылар ийи неделя дургузунда боттарының базазындан Шерханбандар хоорайга чедип келир, оон оларны Душанбеден 25—35 километр черде Кофарнихон районунче база Рамит кашпалынче эккээр. Олар аңаа мурнунда Эртемнер Академиязының, Күрүненің парлалга комителиниң база «Таджикфильмниң» дыштанылга бажыңнарынга кезек үеде турар.

Ниитизи-биле Афганистандан ол дайынчыларны чуртунче эккээринге барык 3 неделя херек. Үстүнде адаанывыс хоорайда бөлүктен аңгыда, таджик моджахедтериң Хаджилли Примухамадов деп командириниң Магируд бөлүүнде 300 ажыг дайынчыларын Душанбениң чоогунда Окчаман деп кишлакка эккээр, а Ходжа Абдураззак деп командириң түрек отряды Рамит кашпалынга кээр.

Чогум тайбың дугайында керээге ат салган болза-даа, чазакка удур күштериң чамдыктары удурланыышкынын өй-өйлеп катаптап, чамдыкта харын улусту-даа тулуп апаргылааш, оларның орнунга боттарының өөрүн хостап алырын оралдажып турар. Ол хамаанчок, олүрүкчү чорукту уламчылап турар. Чаа чыл будүүзүнде ындыг бөлүктериң бирээзи Франциялың ийи төлээзин тудуп алгаш турду. Оларны хостап турар үеде бир француз хөрээжен кижи өлүрткен болгай.

Каттышкан Нациялар Организациязының чиигинде секретарының Таджикистанда төлээзи Герд Дитрих Мерремниң парлалга конференциязычга медеглээни-биле алырга, таджик пайысылалдың мурнуу база чөөн талазында чазакка-даа, оппозицияга-даа чагыртпас чепсектиг күштер бар, оларның араазында француз хамаатыларны хостап турде, өлүрткен командир Ризвон Садировтуң даглаже деэе берген дайынчылары база бар. Олар база-ла чамдык улусту тудуп алгаш барганнар.

КНО-нуң төлээзи национал эптежилгени болгаш тайбың чорукту чедип алырының талазы-биле Таджикистанга эрткен чылын черле эки түңнелдер бар болганын айыткан. Эрткен чылын Москвага ийи таланың төлээлери тайбыны база национал чөпшээрежилге дугайында кереэге ат салган. Ниити дугуржулганы күүседири-биле таджик эрге-чагырга болгаш оппозиция-даа куженнишкиннинг ажыллаанын даштыкы төлээ дипломат демдеглээн. Амгы үеде оппозицияның Таджикистанда турар чепсектиг кезектерин бүрүткээри дооступ турар, а Афганистанда таджик моджахедтерни чандырып эккээр талазы-биле комиссияны тургускан, ында КНО-нуң шериг хайгааракчылары, Россияның кызыгааржыларының, коллективтиг тайбың хайгаараар күштериниң (Хамаарышпас чурттар эштежилгезинин) база Национал эптежилге талазы-биле комиссияның төлээлери бактаан киржин турар. Ол республикада Россияның 201 дугаар дивизиязы база бар болгай.

Мырыңай чаа туркмен пайысылал Ашхабадка Казахстанның, Узбекистанның, Кыргыстанның, Таджикистанның, Туркменияның баштыңнарының ужуражылгазы болган. Аңаа Таджикистанда байдал дугайын база чугаалашкан.

Дайындан могап-шылаан, хөй өлүм-чидимге, каража-когаралга таваршыкан таджик чон бо 1998 чылда чаа амыдыралды тудуп, тайбың өзу-биле амыдырап-чурттаар аргалыг болаунам.

Седен ХЕРТЕК.

Ачы-буян

БИЧИИ-ЛЕ БОЛЗА...

1997 чылдың август айның сөөлгү хүннериниң бир дыштаныр хүнү чүве. Ол хүн Кара-Хөл — Ак-Довурак —Тээли маршруттуг бичежек автобуска хөй-ле пассажирлер олуруптувус. Оларның араазында кырган, чалыы, уругдарыглыг кижилер-даа бар. Хоочун чолаачы Н. У. Күжүгет, кады ажылдап, ону солуп чоруур эжи А. Күжүгет-биле иелээ удатпаанда «Чолаалыг» арттың адаанга чедип келгеннер. Артче үнер орук кадыр, берге боорга, чолаачы сыңмарлажып алган чонну маңаа дүшкеш, довүн өрү чадаг үнүп кээрин дилээрге, кым-даа автобустан дүшпээн. Кадыр черге аары кончуг үнүп орган автобустуң хенертен скорозу уштуна берген болгаш, дедир-ле маң-биле бадып эгелээн. Аныяк чолаачы бир эптиг ойун бодап турган, дагже углай тудупканы чаяан болган. Дүрген чоруп орган техника ыңлыг ыйнаан, уг-биле хажыызынче чайлып, дөрт дугую ийинде келген.

Ол хүн машина-балтат аайлажып, Ак-Довурактың дүргеп дуза станциязының эмчи-чолаачызы Буян Монгуш (Шамбалыг школазының доозукчузу) шалыкын, өй-шаанда эмчи дузазын чедирген. Ол ышкаш балыгланган черлеривисти чылыг сугга чуп, чыжыргана үзү-биле чаггаш, бажыңынга иэиг аъштыгчемниг хондурган Раиса Бойдуевна Ооржакты, Сергей Шинирович Сан-солду, Чечеккыс Чыртак-Даргаевна Ооржакты кайын уттур бис. Орукка биске дуваны көргүзүп, ачы-буянын чедирген ак сеткилдиг бо кижилерге четтирдивис деп, чалбарып чор бис. Ооң-биле кады кадырберт оруктарга чолаачының созу — хоойлу болур ужуррлуг деп түңнелге келдим. Бо материалымны доозун тура, Кара-Хөл сумузунуң хоочун чурттакчызы Дүмен-оол Иргиттиң кара-хөлчүлерге күчүлүг моторлуг автобус болза дээн санал-бодалынга каттыжардан аңыда, өске бодалым чок ийин.

Ортун-оол ЛУКЕЙ.
Дапсы-Аксы суур.
Бай-Тайга.

Шыдыраа

«ООЛЧУГАШ» МАРГЫЛДАА

Школачыларның кышкы дыштанылгазында элээди уруглар аразынга «Оолчугаш» деп шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа оолдардан Кызылдың 5 дугаар школазының өөреникчизи Сережа Чернышов тиилекчи болган. 15 дугаар школаның өөреникчизи Омак Дамба 2-ги черни алган. Барыын-Хемчиктен Игорь Ооржак 3-кү черни ээлээн.

Уруглар аразында чидиг демиселдиң түңнелинде, 9 дугаар школаның өөреникчизи Алдынсай Кара-Сал тиилекчи болган. 2-ги, 3-кү черлерни Рада Монгуш (Чадаана) биле Айлана Араптаң (Сарыг-Сеп) олар ээлээн.

Шыдыраа маргылдаазы ниитизи-биле эки деннелге эрткен. Уругларның удуур дыштаныр чери болгаш аъш-чем-биле хандырылгазын организастааны база таарымчалыг.

Н. ОНУФРИЕВ.
Дээди категорияның тренери.

Кожа Моолга

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮН КЫДАТТАН УШТАП СҮРЕР БОЛЗА ЭКИ

Эртем конференциязындан демдеглелдер

Эрткен чылдың сентябрь айның сөөлгү хүннеринде Моолдуң Ховдо кода-хоорайга «Барыын Моолдуң болгаш кожа регионнарының бойдус-байлаанын байдалы, төөгүзү, культуразы» деп темага улустар аразының эртем-шинчилел конференциязы болуп эрткен.

Ниитизи-биле конференция кончуг солун болган. Ооң ажылынга Кыдаттың Пекиндеи, Синьцзян районундан (Урумчи хоорай), Америка, Германия, Англиядан, Даг-Алтай, Тывадан, Томск хоорайдан, Моолдуң бодундан (30 ажыг кижи) шупту 135 эртемден идепкейлиг киришкеннер.

Конференцияны организастап эрттиргениниң ажыктыг чүүлдерни илип ап, солун чүүлдерни плеткелдерден, чапсарларда, хуралдан дашкаар ужуражыышкыннардан билип алдывыс. Беседа, чугаалажыышкыннар эртемденнериниң араазында кандыг-даа албадаашкын чокка, үрде таныжар кижилер аразынга дег ала-чайгаар бо-ла болу бээр турду. Амыдыраа чуртталга, эртем, ооң айтырыглары, акша-шалың дээш, кандыг темага солун, өөредиглиг чугаалажыглар болбаан дээр.

Тыва чонга, ооң эртеминге солун болгу дег билип алган база дыңнаанын чүүлдер дугайын чугаалап, сонуургадып көрейн. Ол солун бодалдар, саңалдарның чамдык кезии кижини ханы бодандырып, хөлзеди бээр, канчаарга-даа хан төрел чоннуң салым-хуузу, төөгүзү, амыдырал-чуртталгазы кижиге сагышсыранчыг.

Бээжин хоорайдан келген кыдат аныяк эртемден Чечен-Мөңгениң чугаазында тыва-лар 3 векте Кыдаттан чиге соңгу үүкче көжүп чоруткан деп турар. Алыс боду төөгүүү кижи болганда, Моолдуң төөгүзүн өөрепип турар. Ону номнар, төөгү материалдарындан коптарып кээп, шинчилээргe, тывалар бо-ла таваржы бээр болган. Кыдат бижимел барымдааларда тывалар деп чаңгыс улус бар, ол силер турар ужурлуг силер деп, биске чугаалады. Силер бодуңарның ук-төөгүнерни эки ханы, четче билбес боор силер, а тыва кижи дугайты кыдат барымдааларда хөйну чугаалаан. Ол чүүлдер бо хүнге чедир очулга-даа чок чыдар база кижи бүрүзү ону ажыглап шыдавас. Ынчангаш Тываның төөгүзүн Кыдаттан уштап сүрер болза эки, мен дыка хөй улустуң караан төөгү талазы-биле чырыдып болур мен, солун чамдык чүүлдерни эртем конференциязынга чугаалап берип болур мен, чаланар диди. Бистер профессор З. Ю. Доржу-биле үнүп келген чылдың сентябрь айда болур Улустар аразының «Этносоциал айтырыглар» деп темалыг эртем-шинчилел конференциязынче профессор Чечен-Мөңгени чаладывыс (амдыызында аас-биле), бистиннге келирин кызыдарын аазады.

Кыдаттың Синьцзян можудан келген профессор Намжил кыдат этностарның аас чогаалын шинчилеп чоруур. Сөөлгү чылдарда тываларның аас чогаалын шинчилеп турар кижи болду. Кыдаттың Моол Алтай дээр черде, далай деңнелинден 3 муң метрден бедик черде чыдар хөл чоогунда чурттап чоруур тываларга база чораан болду. 3 муң хире кижи кончуг берге черде чурттап турарлар. Колдуунда үүгле аңнап чурттап турарлар, ол черге хар августа-ла чааптар, чайы алды, чеди айда үр эвес дүжер. Ол өйде оларга чедери база-ла кончуг берге, чүге дизе чаъс чаап эгелээр, орукчирин шуут чок апаар. Ол тываларда мал-маган эвээш, колдуу-ла аң-мең-биле амыдырап чоруурлар. Намжил оларның чиик, шимченгиринден аңгыда, кадык-шыыраан, боттарыныы-биле аас-кежиктинн, сайзырал, хөгжүлде четпээн-даа болза, төлептиг овуррхевирип, аажы-чаңын салбаанын онзалап демдегледи. Аас чогаалындан ырлап-шоорлаарын кайган ханмаан кижи чорду, оларның кезек ырыларын база бижип алган мен дээр чорду.

Моолда чурттап чоруур тываларның чугаазы-биле алырга, Кыдаттың Көк-Дугай ол ынчаар чурттап чоруур тываларның саны 4 муң чеде бээр. 70-80 харлыг кырганнарның (бир кырган 93 харлыында мөчээн) чугаазындан билдинери, 1810 чылдар үезинде тывалар Моолдуң Баян-Өлегей, Сенгилден Кыдаттың Моол Алтай деп черниң Көк-Дугайже Кызыл-Арт таваршыыр көжүп кирип эгелээн. Ооң мурнунда-ла тывалар ол ынчаар аңнап-меңнеп, малын малдап, ыңай-бээр көжүп чурттап чораан дижир. Саны көвүдеп, 5-6 муң чедип турган.

80 харлыг Бине кырган, 71 харлыг Кашуутаа Ховдо аймактың Буянт чурттуглар. Олар болгаш өске-даа улгады берген кижилериниң иштихөңну-биле алырга, амгы Тываның улустарын, бистерни олар хүндүлээр, чугаалажыксаар, биске аажок чоргаарланып, улуг чонувус деп чоруурдан башка,бээр боже улуг дыка дывыржывас, кинр көжүксевес хире болду. Харын ол моол чуртту чуртувус дээр. Ада-өгбелеривис өскен-төрээн чери Кыдаттың Көк-Дугай, Кызыл-Арт ыны, Моолдуң Баян-Өлгүй, Сенгил бо-ла болгай дижир.

Кыдаттан катап Моолче көжүп эгелээни — 1942 чыл. Орта чаа-дайын кыдаттар биле казактарның аразында өөскүп үнген, кыдады-даа, казаа-даа келгеш, аъш-чемин, этсевин, мал-маганны хунаап аппаар, бербеске күш-биле хунаай бээр турганнар.

Чурттап, амыдыраары берге болурга, 60 хире кижи аът-хөлду ачыланып алгаш, чамдыктары ушкажып, чадаг-даа кылаштажып, уруг-дарыын үүктеп, ушкарып алгаш, дүне Кызыл-Арт таваршыыр Моолче дезипкеннер. Үүгле арт ажыр хонук чыгыы уйгу-дыш чок чоруп келгеннер. Аныяктары ынчан 23-25 хире харлыг турганнар. Олар — амгы кырганнар ол. Чоруп шыдавайн, аңаа арткан улустуң санын чижек-биле 2 муң хире диштилер. «Оларның араазында дөргүл-төрелдеривис амдаа арткан, эки чурттап чорлар деп, болап эрткен-дүшкен улус чугаалап кээр-дир» — деп, Цецэгдарның, моол аспирант уругнун, кырган авазы биске чугаалады.

Моол тываза бисти —Таңды тывазы, Кыдатта кижилерни — Алтай тывазы, боттарын — Сенгил, Баян-Өлгүй тывалары дижир чордулар. Ынчангаш Моол, Кыдатка-ла чурттап чораан болгаш, амгы Тывада дөргүл-төрели үзүлген, аралажып чорбаанындан, уттундурган хире. Харын Кыдатта улустарының ат-сывын адап-сурап ордулар. Бодап көөрге, социализм үеинде айыл чок чер, партия даштыкыда төрелдиг кижилерни тып, тускай даңзыга киирип, истеп-сүрүп (бүдүү), херек оттуруп, (чамдыкта) харысалгалыг ажылдарга томуйлатпайн, даштыкыже үндүрбейн, «кежигүнге» киирбейн турганнар. Кыдат, Моол чурттарга (соцлагерьге ниитизи-биле) база-ла ындыг турган. Ынчангаш улустар кайы-даа таладан даштыкыда төрелдерин изи чок кылдыр чажырып каапкан, ынчангаш оларның аразында ужуу үзүлген.

Саггаан сүдүн тыртпас, а хайындыргаш, саарып-саарып өремелеп аар чордулар. Сүт тырттар машина ажыглавас, «Чүге?» дээримге: «Бистиң черге ол элбек келбейн турган, өртек-үнезин база улуг, артык кезектер тывылбастың хараазы-ла боор» — деп, Эртине акый чугаалады.

Хойтпакты доскаарга эвес, а улуг шоодай хире таарга хойтпактаар чорду. Шуурууну шорга чок, иштинге аскан савага араганы дозар, өскезин бистин-биле дөмей чорду. Хойтпакче тыртпаан сүт кудар болганда, суглагар кыжрак эвес хоюг, чаагай амданныг чорду. Бистер үрде ишпээн-даа болзувусса, 2-3 аякты улаштыр пактагылаарывыска безин, ижин долгавас. Хойтпактың кырындан ак

(Төнчүзү 4-кү арында).

КӨЛДЭЭНИҢ ХӨӨННЕРИ

ДЕТКИИРИ ЧУГУЛА

Улуг-Хем кожуун чагырга даргазынын оралакчызы Наталья Арбын-Кежиковна ЧАШ-ООЛ:

— Чугула чүүл — үнүп келген 1998 чылдың бюджет бадылаашкынынга белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Ынчангаш кожуунда аңгы-аңгы ажыл-агый адырлары боттарының санаашкыннарын тустузунда чорудуп эгелей берген.

Билир болгай силер, Шагаан-Арыг хоорай туттунгандан бээр 20 чыл ажып турар. Мында улуг-улуг тудугларда, чуртталга бажыннарында чылыдылга системазының эргижиреп баксырааны хүннүң бир соңгаарладып болбас айтырыгларының бирээзи. Бо хүннеринде школаларның, уруглар садтарының болгаш интернаттарның үзүк чок ажылдаарын чедип алыр талазы-биле хемчеглерни ап турар бис. Мынчал кээрге, адырлар аайы-биле тускай түннелдерни үндүрүвүс. Сөөлгү дөрт чылдың санаашкыннарындан алырга, бот-хандырылга талазы-биле бистиң кожуунда бичии уруглар садтары, Хайыракан сумузунда хоочуннар бажыңы болгаш социал камгалал төвүнүң ажылын чүгээр көргүзүглерлиг болган деп түннээн.

Оон аңгыда кайда-даа сан-хөө талазы-биле бөрге, нарын үеде, акша-төгерик-биле ажыл-агый черлери боттарын боттары хандыртының, ажылдап алыр дугайында айтырыгны хыналдага ап турган бис. Оон түннели база багай эвес болган.

Чыл эгези болгаш кожуун чагыргазында социал айтырыглар талазы-биле чондан элээн хөй дилег-билдириишкиннер кээп эгелей берген. Аъш-чем болгаш одаар үүл хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи болганда, бо талазы-биле дарый шиитпирлерни үндүрүп, шыдаар шаавыс-биле чонга дузаны чедирип турар бис.

Бо январь айда 1997 чылдың ажыл-агыйының түннелдериниң дугайында улуг хурал болур. Аңаа эрткен чылда кандыг ажылдарны боттарывыска планнап алган турган бис, кожуун чагыргазынга адырлар аайы-биле кандыг социал айтырыглар көдүртүнген турганыл, оларның күүселдези кандыг болганыл дээн ышкаш оон-даа өске айтырыгларга доктаар апаар. Оон аңгыда, бо-ла айда культура, эмнелге болгаш ХБАБ ажылдакчыларының киржилгези-биле база чон хуралын эрттирерин планнап тур бис. Мурнувуста чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларывыс ам-даа хөй.

Кожуунда база бир дүвүренчиг социал айтырыгларның бирээзи — назы четпээнчер-биле ажыл. Олар-биле ажылдаар тускай комиссия 1993 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир ажылдап турар.

Чоокта чаа «Хостуг үе», «Ажыл хандырылгазы» болгаш «Сагыш салыышкын» деп үш улуг хемчегни иштики херектер органнарының ажылдакчылары-биле демнежип алгаш эрттирдивис. Ол үеде назы четпээн өөреникчилер аразында өөредилгезинден оспаксыраар уругларны илередип, өреге бүрүзүн кезип, сумулар болгаш микрорайоннар аайы-биле өөреникчилерниң дамзызын тургустувус. Өөредилгезин ара каганнарны моон-даа соңгаар дедир өөредилге черлеринче хаара тудар ажылдарны ам-даа үргүлчүлээр апаар. Хөй уруг-дарыглыг чединмес өг-бүлелерни болгаш кижизидилгези кошкак уругларны доктаамал хайгааралда ап турар бис.

Ниитизи-биле дөрт өрээл бар, арай дыкпыш бол, бирээзинде улус хүлээп, өскезин массаж, лекция чорударынга таарыштыр дерээн. Наталья Борисовнаның чугаалап турары-биле алырга, 1331 кижи төпке доктаамал кээп турар. Оларның 750-и — өөреникчилер, студентилер, аныяк адаелер. «Чалыы назын» деп тускай тематиктиг кежээлерни организастап эрттирген. Бо клубтуң кол-ла сорулгазы «Элээр чорук, кадык-чаагай амыдырал дээш» деп угланыышкынныг «Кадык өг-бүле деп чүл?», «Араганың өг-бүлеге хоразы», «Спорт—кадыкшылдың үндезини» деп темаларны шилип алгаш, системажыдып, үргүлчү ажылдаары.

«Дүвү чок далайның» эзининге алзыкан дыка хөй-хөй өг-бүлелерни эмнеп, амыдыралдың эки оруунче катап эгиткен. Кижи чежемейнидаа багай болза, оон черде эки талалары база турар. Хөй-хөй кижилерни ажыктыг ажылдарже хаара тудуп, чайгы үеде арга-алаактан эмоътларны чыгдырып, кургудып, амгы үеде эм-таңның өртек-үнезинин улгаткаңы-биле оларны чиик өртек-биле чонга садып, шала чединмес өг-бүлелерге халаска безин берип турар. Бо ажылды Евдокия Арсентьевна Чубрасова удуртуп, эш-өөрүн, келген чонну ажыктыг үүлдерге өөредип, арга-сүмезин берип келген. Клубтуң даргазы Наталья Борисовна активчиларинге аажок чоргаарланыр. Деминге күштүг дижир, оларга № 9 школада «Начын» клубтуң удуртукчу башкызы Ая Кара-ооловна Лопсан, бо клубта дөрт чыл ажылдап чоруур. ИХЯ-ның капитаны Валентина Манай-ооловна Дыртык-оол, лектор Белекоол Чылбак-оолович Ооржак, Мерген-оол Ховалыгович Нурсат база баянист, ыраажы, арыг тыва таар Эдуард Филиппович Чистяков хамааржыр. Тус ажылдакчыларны хүндүлүг бижиктер база өртектиг белектер-биле шаннаан. Кадыкшылга төвүнүң кылып чорудуп турар ажылы, планы солун, улуг. Кожуунар төптеринге «Кадыкшылга» клубтарын ажыдын алыр болза черле эки түннел үнүп келир боор деп идегээр апаан. Чер-черлерде чагырга даргалары арага-биле демиселче сагыш салып, ажыл чорудары кузенчиг. Үе-шаг өскерилген болганда, халас чүве чок, арагадан эмнедир күзедиглерге ачы-дуза шупту төлевирлиг болур.

Арага, таакпы, наркомания, токсикомания дээш амы-тынга, кадыкшылга, ажы-төлүнге хоралыг, ажык чок хандыгышкындан адырып, ону эмнээри ындыг-ла белен эвес ажыл.

Ында ажылдап, чонга ачыбуяның көргүзүп турарлар — мергежилиниң аайы-биле езулуг специалистер. Ынчангаш ла боор, республиканың кадыкшылга төвүнүң ажылын чон үнелеп, билип, оон-биле харылзааны успейн турар.

Чазак баштынының оралакчызы А. Очур сес алгаш, «Өг-бүленің кол сорулгазы чүл?» деп темага диспуттарны, ужуражылгаларны эрттирип, спортчу өг-бүлелерни хөй-биле нептередир сорулгалыг, спортчу оюннарны организастаарын сүмелээн. Төптүң ажылдакчылары тускай специалистерни чалап алгаш, консультация, курстарны, токсикомания, наркомания, таакпы, арагага удур демиселди чорудуп турарын деткээн. Чайгы үеде школачылар ортузунга ажылды организастап, өөреникчилер боттарының күжү-биле ногаа аймаан тарып өстүрүп, чонга садып, сайгарылга ажылдарын чорутканын база демдеглээн. А. Очур бодунуң талазындан тепке дуза кадарын база аазаан.

Эки чурттталгаже орукту иззэри кижилерниң боттарындан кол хамааржыр. Эп-найыралдыг, чону дээш карак кызын чоруур «Кадыкшылга төвүнүп» ажылдакчыларынга буянныг ажыл-ижинге адынышкиннерин күзеп каалы.

Ирина БЮРБЮ.

КАДЫК-ЧААГАЙ АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ

ХАРЫЛЗААЗЫ БЫЖЫГ

Эрткен неделяда республиканың «Кадыкшылга» төвүнге чон хөйү-биле чыылган. Тус төптүң тургустунганындан бээр үш чыл болган оюнга оон активчилери, кежигүннери болгаш сонуургалдыглар кээп киржип, кылып чоруткан ажылын түннээн. Хуралдың ажылынга Чазак баштынының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Алексей Очур киришкен.

Хоорайның Бухтуев кудумчузунда «Кадыкшылга төвү» 1995 чылдың январь 16 да ажыттынган. Кандыг-даа чаа чүүлдү эгелеп аары бер'е айтырыг. Чогум ол төптүң ээзи, тургузукчузу — Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Наталья Борисовна Тыртык-Кара. Төптүң иштинче кире бээрге, арыг-силиг, ээлдек кыстар сарыг сүттүг шайы-биле уткуп алыр.

Ниитизи-биле дөрт өрээл бар, арай дыкпыш бол, бирээзинде улус хүлээп, өскезин массаж, лекция чорударынга таарыштыр дерээн. Наталья Борисовнаның чугаалап турары-биле алырга, 1331 кижи төпке доктаамал кээп турар. Оларның 750-и — өөреникчилер, студентилер, аныяк адаелер. «Чалыы назын» деп тускай тематиктиг кежээлерни организастап эрттирген. Бо клубтуң кол-ла сорулгазы «Элээр чорук, кадык-чаагай амыдырал дээш» деп угланыышкынныг «Кадык өг-бүле деп чүл?», «Араганың өг-бүлеге хоразы», «Спорт—кадыкшылдың үндезини» деп темаларны шилип алгаш, системажыдып, үргүлчү ажылдаары.

«Дүвү чок далайның» эзининге алзыкан дыка хөй-хөй өг-бүлелерни эмнеп, амыдыралдың эки оруунче катап эгиткен. Кижи чежемейнидаа багай болза, оон черде эки талалары база турар. Хөй-хөй кижилерни ажыктыг ажылдарже хаара тудуп, чайгы үеде арга-алаактан эмоътларны чыгдырып, кургудып, амгы үеде эм-таңның өртек-үнезинин улгаткаңы-биле оларны чиик өртек-биле чонга садып, шала чединмес өг-бүлелерге халаска безин берип турар. Бо ажылды Евдокия Арсентьевна Чубрасова удуртуп, эш-өөрүн, келген чонну ажыктыг үүлдерге өөредип, арга-сүмезин берип келген. Клубтуң даргазы Наталья Борисовна активчиларинге аажок чоргаарланыр. Деминге күштүг дижир, оларга № 9 школада «Начын» клубтуң удуртукчу башкызы Ая Кара-ооловна Лопсан, бо клубта дөрт чыл ажылдап чоруур. ИХЯ-ның капитаны Валентина Манай-ооловна Дыртык-оол, лектор Белекоол Чылбак-оолович Ооржак, Мерген-оол Ховалыгович Нурсат база баянист, ыраажы, арыг тыва таар Эдуард Филиппович Чистяков хамааржыр. Тус ажылдакчыларны хүндүлүг бижиктер база өртектиг белектер-биле шаннаан. Кадыкшылга төвүнүң кылып чорудуп турар ажылы, планы солун, улуг. Кожуунар төптеринге «Кадыкшылга» клубтарын ажыдын алыр болза черле эки түннел үнүп келир боор деп идегээр апаан. Чер-черлерде чагырга даргалары арага-биле демиселче сагыш салып, ажыл чорудары кузенчиг. Үе-шаг өскерилген болганда, халас чүве чок, арагадан эмнедир күзедиглерге ачы-дуза шупту төлевирлиг болур.

Арага, таакпы, наркомания, токсикомания дээш амы-тынга, кадыкшылга, ажы-төлүнге хоралыг, ажык чок хандыгышкындан адырып, ону эмнээри ындыг-ла белен эвес ажыл.

Ында ажылдап, чонга ачыбуяның көргүзүп турарлар — мергежилиниң аайы-биле езулуг специалистер. Ынчангаш ла боор, республиканың кадыкшылга төвүнүң ажылын чон үнелеп, билип, оон-биле харылзааны успейн турар.

Чазак баштынының оралакчызы А. Очур сес алгаш, «Өг-бүленің кол сорулгазы чүл?» деп темага диспуттарны, ужуражылгаларны эрттирип, спортчу өг-бүлелерни хөй-биле нептередир сорулгалыг, спортчу оюннарны организастаарын сүмелээн. Төптүң ажылдакчылары тускай специалистерни чалап алгаш, консультация, курстарны, токсикомания, наркомания, таакпы, арагага удур демиселди чорудуп турарын деткээн. Чайгы үеде школачылар ортузунга ажылды организастап, өөреникчилер боттарының күжү-биле ногаа аймаан тарып өстүрүп, чонга садып, сайгарылга ажылдарын чорутканын база демдеглээн. А. Очур бодунуң талазындан тепке дуза кадарын база аазаан.

Эки чурттталгаже орукту иззэри кижилерниң боттарындан кол хамааржыр. Эп-найыралдыг, чону дээш карак кызын чоруур «Кадыкшылга төвүнүп» ажылдакчыларынга буянныг ажыл-ижинге адынышкиннерин күзеп каалы.

Ирина БЮРБЮ.

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮН КЫДАТТАН УШТАП СҮРЕР БОЛЗА ЭКИ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

үс ылган ап, ону шайга каап ижер, кыжын ажыглаар кылдыр база хөйну белеткеп алыр чордулар. Тыртпаан сүт кударга, оон үзү хойтпак кырынга ылгалып үнүп кээр чылдагааны ол. Ак үстү өреме орнунга база ажыглаар. А бистиң тыткан сүт кудар хойтпаавыстың кырынга итпек чыглыр болгай, ону аякка хоюг чигирлеп чиирге, эки-ле болдур ийин, анаа-даа чип боорла.

Тыва оюннар дугайын сонуургадым. Шагаада баг адар. «Ону чиктиг ойнаар болдур ийин бис» —деп, Кашуутаа кырган чугаалады. «Чиктиг» — деп сес бир янзы дээн уткалыг.

Шагаада база өске-даа найырларда дараазында оюннарны ойнаар болдулар: кажыктаар, ак-ыяш октаар, аскак-кадайлаар, согур-аза, маас-карак дээш баар, даайлу (даалы дээни ол), хорол (хорул).

Кажык-биле ойнаар оюннарда тываларда шуут ойнавайн турарывыс «яст мэлхий» (язты мелегей) деп оюн бар чорду. Ону 108 азы 81 кажыкты болгаш 6 арынныг (кырлыг) Шээр малдың коъш кырыкубикти октап ойнаар.

зы-биле ойнаар (головоломканы, бодалгаларны) Зол Баяр арыг тыва чоннуң оюну деп бадыткады. Панчыкты ол ынчаар ойнавас, а өске аймактың Чантмань сумузунда ойнап турар.

Эмдик мал тударын, ону өөредирин чонга сонуургадыр чордулар. Уруктан, шалбалап тургаш туткаш, чаңгыс колун-биле аъттың хөрек дужундан колуннааш, эрес эрни чүген-суглук чок дөңгүр аъткa олуртуптарга, андарлыр хамаанчок, харын каттырар, канчаар-даа мөөп турда, бир холу-биле челден, өскезин-биле колундан черле салдынмас чорду. Харын аъттың хөрээнче тепсенгилеп, ыдалаар, кезек мөгеш, соксап каар чорду, Биске 2 аътты өөредип, сонуургаттылар.

Бисте «физическая культура» деп сес каттыжыышкының күш-дамыр культуразы деп «физическое воспитание» — күш-дамыр кижизидилгези деп шын эвес очулга-биле солун, сеткүүлдерде, радио, телевидениеде чугаага ажыглап турар бис. Мен ол дугайында 2 катап «Шын» солунга бижигилээн мен, күш-шыдал культуразы, кижизидилгези азы күш-шыдал сайзыралы, өзүлделери, байдалы, белеткели деп шын бижип, чонну өөредир деп дилеп турган мен. Хоржок болган, солундан база бо-ла күш-дамыр деп номчуур бис.

Моолга чоруп тургаш, Тывага келгеш, мен ол дугайында бадыткалдыг хөречилерни дилеп тыптым. «Физическая культура» деп сес каттыжыышкының моол дылче очулдурарга., «биеийн тамир» дээр, бие-бот,-ийн — хамаарыштырарының падежиниң кожумаа. «Тамир» деп сес моол дылда ийи уткалыг: эрги моол дылда ол хап оруктары (дамыр), шыдал, дегел, күш-шыдал. Хан оруктары деп утказын амгы Моолда ажыглавайн турар, а дамырны судас (судал) деп билиг-биле ажыглап турар. (Бо дугайында Моолдуң тайылбырлыг словарындан, Улаанбатор, 1983 чылда, көрүл база Бадарчийн Баяр-Сайган Тигиниң эртем ажылдакчызы-биле чугаалашкан мен. Ынчангаш «биеийн тамир» дээрге мага-бот сайзырадыр кичээл, мага-боттуң хөгжүлдези деп билир (телесное развитие).

А тыва дылда күш-дамыр деп сес 1929-30 чылдарга чедир моол дылга үнүп турган «Шын» солундан чаңчыккан аайы-биле амгы үеже шилчип келген боон турар. Херек кырында «физическая (ое) культура, воспитание, развитие» деп сес каттыжыышкыннарын тыва дылче очулдурарга (үстүнде херечилерден билдингени), күш-шыдал культуразы, кижизидилгези, күш-шыдалының байдалы, өзүлдези дээр болза, шын болур.

Конференцияны хаап тургаш, хүлээп алган шиитпирлериниң бирээзи, Ковдуның филиалын университет кылдыр шилчидерин бажында Улан-Баторнуң күрүненің башкы университединден дилээр дээнин шупту эртемденнер үүлдүг деп деткээннер. Ынчангаш аймактың бай-шыдалдыг кижилерин университетке дузалажырын кыйгырган. 500-тен хөй баш малдыг кижини бай кижи дээр улус болду 300-400 хире болза, ортумак, а 200-тен куду малдыгларын ядыы кижи дижир.

Херел-оол ООРЖАК.

Педагогика эртемнериниң доктору, Тыванын күрүне университединде декан.

КЫМГА-ДАА УТТУРБААН

Эрткен дыштанар хүннерде ТР-ниң Дээди Хуралының шанналы дээш Рождество (Христос бурганның төрүттүнген) хүнүнге тураскаатканы шыдыраа мөөрейин Кызылдың садыг-коммерция техникумунга организастаан.

20 шыдыраачы 20—20 мун рубль салчып алгаш маргышкан. Оларның аразындан аңгы-аңгы чылдарда республика чемпионнары чораан В. Асатов, С. Идам, М. Түлүш, А. Паржаков, Х. Ондар, Л. Мохов олар база бар.

Спорт мастеринге кандидат Орлан Донгак баштайгы салыглардан эгелээш-ле удурланыкчыларындан күштүүн көргүскен. Маңаа швейцар система-биле 8 салыг ойнаан. Ол 8 салыгда О. Донгак 8 кижини шуптузун уткан.

Маргылдааның тиилекчизи О. Донгакты улуг өртектиг, гроссмейстерлер ойнаар шыдыраа база 70 мун рубль-биле шаннаан. Ийиги черде — республика чемпиону Леонид Мохов. Үшкү, дөртку черлерни В. Асатов биле Э. Манчын улешкеннер. 65 хардан өрү назылыг шыдыраачыларга тургускан тускай шаннал — 30 мун рубльди хоочун башкы Д. А. Монгуш сөөлгү шиитпирлиг салыгда бодундан бир хар улуг Б. Б. Чюдюкту уткаш ап унген.

Данзы САЛЧАК.

ТОДАРАДЫП ШЫДАВААНЫ ЭЛДЕПТИГ

Кадык камгалал шугумунда 25 чыл чонга бараан бооп келген ниити аарыглар эмчизи Алдын-оол Мандыкович МОНГУШ:

— Хөй-ле кожууннарга ажылдап чордум. Баштайгы базымымны Чадаана хоорайдан эгеледим. Чаа-Хөлге 14 чыл ажылдааш, амгы үеде Шагаан-Арыг хоорайның төп эмнелгезинде суурларның терапевт эмчизи болуп ажылдап чор мен.

Эмчиниң ажылы аарыг кижини эмнээринин мурнунда, шын диагнозту тодарадып, тып билири чугула болгай. Сөөлгү үеде кожуунда боостаа дуй тыртар келди аарыы кончуг нептерелгей апарганы дүвүренчиг. Ук аарыг кижиге халалыг болурундан аңгыда, барык эмнеттинмес деп чугаалап болур.

Аарыгның нептерээн чылдагааны — шааанда советтиг тургузуг турар үеде Арыг-Үзүү суурга кончуг улуг хаван фермазы турган. Ынчан аңаа беш мун чедир хаваннарны азырап, тудуп турган чүве-дир. Ол хаваннарны ажаап-тежээри-биле хөй-ле ажылчыннар аңаа хаара туттунган турган болбайн аан. Боостаа дуй тыртар келди аарыындан колдуунда ынчангы үеде ол хаван фермазынга ажылдап турган кижилер аараан боор чорду. Ынчангаш азыралга тудуп турган хаваннарның ишкен-чиген чеми кижилерге база улуг салдарны чедирип турганы чугаажок.

Хаваннарны холуксаалыг мал чеми-биле чемгерер болгай. Ол чемге белокту база холуп каан боор. А ук белок сөөктен кылган далган болур чүве-дир. Ол чемни чигенинин соонда, организмге янзы-бүрү аллергия аарыгларын тывылдырар боор-дур.

Бо кожуунга мээн ажылдап кээрим мурнунда маңаа хөй-ле эртем-билиглиг эмчилер ажылдап турган-даа болза, келди аарыгның канчаар тыптып келген чылдагаанын чаңгыс-даа эмчиниң тодарадып шыдаваны элдептиг.

САНЫ КЫЗЫРЫЛГАН

Хайыракан сумузунуң улуг библиотекары Тамара Биче-ооловна КЫЗЫЛ-ООЛ:

— Сумунуң ниити чурттакчы чонунуң саны ийи мун ажыг. Суурда ийи аңгы библиотекада 650 номчукчу хаара туттунган. Номчулга залдарында шупту чеди мун ажыг ном фондузу бар. Мурнуку чылдарда дег номнар хөйү-биле келбестээн. Чылда үүгле үш катап чаа номнарны алыр-дыр бис. А оларның саны кончуг эвээш боор-дур.

Чечек ДОНГАК.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң ынак ававыс, өөнүң иштиниң эргелиг эжи, угбавыс, чеңгевис **Александра Монгушовна ИРГИТ** январь 17-де 55 харлаар. 1963 чылдардан эгелээш бо хүннерге чедир Өвүр, Тес-Хем кожууннарга удуртур ажылдарга ажылдап, чонунга төлептиг ажыл-херээ-биле хүндүлеп чораан, үш оолду бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирген. Төрүттүнген хүнүнер-биле байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти күзевишаан, биске экини кылып чораанынар дээш өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Чырык черге 55 чыл чурттап келгеш,
Чымыштыг-даа чурттталганы чурттап эртиң.
Ажы-төлдү өстүрерин кежик кылып,
Амыр-дыжың уттуп чордун, билип чор бис.
Айлаң күшту ырлай бээрге,
Арга-эзим карактарга көстүп келир.
Хоюг үнүн ховуларга чаңгыланзын,
Хостуг Тывам аялгазы ында синген.

Өөнүң иштери, Тес-Хемде оглу, керни Шолбан, Алена, Кызылда оглу, керни Антон, Марта, хеймер оглу Тимур, Өвүрде, Бай-Тайгада, Кызылда төрелдери, Тес-Хемде эш-ооруу.

СПОРТЧУ НЕДЕЛЯ

Хостуг хүрешке элээди оолдар ортузунга Россия Федерациязының чемпиону, Кызыл-Мажалыктың бир дугаар ортумак школазының өөреникчизи Артыш Домбулакка алдар болдурган спортчу неделяны ук школага организастап эрттирген.

Школага неделя дургузунда спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны эрттирген. Артыштың өөренип турар клазының удуртукчу башкызы Татьяна Доржу мындыг солун неделяны организастап эрттиреринге улуг үлүүн киирген.

Артыштың ада-иези Екатерина, Виктор Домбулактар деткикчилер болуп, маргылдааларның шанналдарын тургусканнар. Тиилекчи болган болгаш шанналдыг черлер алган өөреникчилерни амданныг чаагай торттар-биле шаннаан, а тыва хүрешке шүүлген аныяк мөге Чингис Хертек шаннал кылдыр иртти алган.

Школаның башкылары болгаш өөреникчилери он бирги классчы Артыш Домбулактың бүдүн Россия деннелинге көргүскен кончуг улуг спортчу чедиишкинин шак ынчаар онзалап демдеглээн.

Р. ХОМУШКУ.
Башкы.

БУЯННЫГ МӨГЕЙИГ

Надежда Сандай-ооловна Ондар — Кызыл-Тайга суурда үндүткелдиг болгаш буянныг кижилерниң бирээзи. Оон ажыл-мергежили — кижи эмчизи. Чоннуң кадыкшылынга бараан болгандан бээр чээрби чыл ажып чоруур.

Көдээ черге кижи эмчизи болуру белен эвес херек. Ол доктаатынган ажыл шагынга чагыртпас. Аарыгчовуланга болчаг турбас, орай, дүне-даа болза, бачым чалаашкыннар бо-ла болгулаар. Ол-бо чалаашкыннар баарда, эмнелге пунктузунда тускай быжыглаан машина бар эвес. Бачым аарыг суг болур болза, көдээниң эмчизинин идегелдиг «холгези» — иезиниң төрүп берген ийи буду болгай. Суурдан ырак черде турарларга, эмчи чалап келген кижи бир аътты чедип алган келирге эки. Алызында малчын кижи уруу чораан болгаш, Надежда эмчи аът-хөлге эптии-даа аажок, ону эки билир.

Эм-таң өртээ улгаткан бо берге үеде эмчи кижиниң ажылдаары дыка нарыыдаан. Ылаңгыя көдээге суг эм-таң садып алыр акша-төгерик айтырыы дыка берге. Маңаа эмчи кижиниң беш меге, алды аргазы, тура-соруктуу херек апарган шаг-дыр бо.

Чону, оон кадыкшылы дээш эртем-билиин, күжүн харам чок өргүп чоруур эмчизи Надежда Ондарга чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланыр, «буянныг эмчивис» деп хүндүткеп, мөгейип чоруурлар.

Амырак ТҮЛҮШ.

КАИ дыңнадыы

КАЯА-ДАА ОВААРЫМЧА ХЕРЕК

Кызыл хоорайга орук айыыл-халавының саны 1996 чылдыы-биле деңнээрге эвээжээн-даа болза, олүм-чидиңиг таварылгаларның саны көвүдеп турар. 1997 чылда 103 орук айыыл-халавы болган, аңаа 23 кижи өлген, 103 кижи аңгы-аңгы хевириниң бертик-межелиишкининге таварышкан. А 1996 чылда 24 орук айыыл-халавы болган, аңаа 21 кижи өлген, 134 кижи кемдээн. Бо бүгүнүң колла чылдагааны — арагалаашкында. Чолаачылар орукка эзирик чоруур таварылгалар кайы хөй.

Чадаг кижиниң таварыыр чорук бөза бар. 1996 чылда машинага таварткан кижилерниң саны — 84, 1997 чылда — 62. Ол дээрге чүгле беш хуу кызырылганы ол-дур. Чыл дургузунда орук айыыл-халаптары-биле холбашкан 1012 материалды тускай комиссия хынап, сайгарып көрген. Түннелинде 185 чолаачы машина башкарар эргезин (1—3 чылда) хавырткан. 780 кижи акша торгаалынга оноашкан. Ниити түү — 883000000 рубль.

1997 чылдың апрельден октябрьга чедир автомашиналарның техниктиг хыналдазын чоруткан. Кызыл хоорайда учетта турар 20168 автомашиналарның үүгле 16201-и ону эрткеп. Пассажирлер көөртүр автобустарны хынаарга, 371 автобустүп үүгле 185-и ажылче үнүп болур болган. Ынчангаш АТБ-лернин, албан организацияларның удуртукчулары орук айыыл-халавын болдурбазы-биле хыналданы шыңгыырадыры негеттинип турар.

Орук айыыл-халавы үүгле орук шимчээшкининиң чурумун үрээнинден болуп турар дээр болза, меге апаар. Орук-тарның эргижирээнинден, оңгул-чиңгилдиг болуп турарындан база каранғы кудумчулар барындан айыыл-халап саны немежип турар. Ынчангаш кудумчуларның чырыын, оруктарның байдалын кичээнгейге алыр болза чогуур.

Игорь ЕЛИЗАРОВ.
Кызыл хоорайның КАИ инспектору.

ЧАРЛААЛДАР

ЧАГЫГ ЁЗУГААР

Кызыл хоорайның чурттакчыларының, албан черлериниң болгаш организацияларның кичээнгейинге!

Кызыл хоорайның почта харылзаазының белдиринде **«Өөнүг парлалга»** салбырында дараазында чаа хевириниң **АЧЫ-ДУЗА АЖЫЛДАРЫН** күүседип эгелээн:

1. Чагыглар езугаар видеокамера-биле шайлалталарны, төрүттүнген хүн байырлалдарын болгаш өске-даа езулалдарны тырттырары. **1 шакта хөлезини** — 80 мун (80 руб.) руб.

2. Фото-чурукка чагыг езугаар бажыңга, организацияларга, албан черлеринге болгаш өске-даа черлерге **ТЫРТТЫРАРЫ.** Компьютер графиказын база чара парлап берип болур. Бир фото-чуруктуң өртээ 25 мун руб. (25 руб.)+фото «Кодак».

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың дугаары 53, «Өөнүг парлалга салбыры», тел. 3-61-59.

ОЛЕГ ПАВЛОВИЧ ТОЙДУК

Кадыкшылын экижидерин күзээн кижилерни хүлээп ап турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76, «Тыва тудуг» трезинин 1-ги каъды.

ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫН 8 шактан 17 шакка чедер.

«Шын» солун дамчыштыр

Бистиң ачавыс, честевис Донгак Сергей Даш-ооловичиниң сөөлгү орукче үделгезинче киржип, бистиң-биле ханы кажыыдалды үлежип келген чоок төрелдеривиске, эдержип чораан чаңгыс классчыларынга, дунмаларынга, эш-өөрүнге сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң иштери, уруглары, чуржуларындан.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98; экономиктиг өскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; мелээлер албаны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тиражы 5056.

Чагыг № 43.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодаллары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.